

ORPHEUS NOSTER

Journal of Károli Gáspár University
of The Reformed Church in Hungary, Faculty
of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

MIDDLE EAST / KÖZEL-KELET

Published by KÁROLI GÁSPÁR UNIVERSITY OF THE REFORMED CHURCH IN HUNGARY

Responsible Editor: GÉZA HORVÁTH, Dean of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Editor-in-Chief: MONIKA FRAZER-IMREGH

Editors: JÓZSEF FÜLÖP
ANDREA NAGY
MIKLÓS PÉTI
ÁRON PALLÓS
MIKLÓS SÁRKÖZY

Editorial Board: TIBOR FABINY
ILDIKÓ MÁRIA FARKAS
EMŐKE HORVÁTH
GYÖRGY KURUCZ
MARIANN NAGY
ANNA TÜSKÉS
PÉTER VAMOS
MIKLÓS VASSÁNYI

Copy Editor: PETER CZIPOTT

Authors should send their manuscripts to the following address:
<orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Front cover: Hendecagram. Source: Shutterstock.

Back cover: The strait gate and the wide gate in Matthew 7, 13
as represented on the cover of Calvin's *Institutio Christianae religionis*,
published by Antonius Rebulius, Geneva, 1561.

Printed by Könyvpont Ltd., Production Manager: Zsolt Gembela.

Read this issue online on the University's home page at orpheusnoster.kre.hu

CEEOL: www.ceeol.com/search/journal-detail?id=2173

EPA: epa.oszk.hu/03100/03133

MTA: real-j.mtak.hu/view/journal/Orpheus_Noster.html

MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster

LinkedIn: linkedin.com/in/orpheusnoster/

CONTENTS / TARTALOM

MICHAEL KNÜPPEL

Le Pêril Jaune – Á. Vámbéry and his Views on China and Japan 7

GYÖRGY CSORBA – GÁBOR FODOR

Hungarian Émigrés, Turkish Turanists: Some Remarks on Vámbéry's Social Network from Constantinople to Budapest 22

DAVID MANDLER

Making Arminius Vámbéry: British Receptions in 1864–1865 34

CSEHI DÓRA ANASZTÁZIA

A macska kulturális és vallási jelentősége az iszlámban 44

DOMA PETRA

Japán színház papíron és színpadon – II. rész
A japán színház megjelenése a magyar sajtóban és japán együttesek fellépései 1844 és 1918 között . 59

BARTA PÉTER JÓZSEF

A hendekagon gyűrű társasága. Hét héber feliratos, kora Árpád-kori pántgyűrű és értelmezésük 71

MŰHELY

JÓZSEF FÜLÖP

Aspekte des musikalischen Hörens. Ein kurzer Überblick auf der Grundlage relevanter Schlüsseltexte 84

FRAZER-ÍMREGH MONIKA (FORD.)

Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim az emberi lélekről és az ember méltóságáról.
Titkos bölcsélet, III. könyv, 37–40. fejezet 93

RECENZIÓK

REVUCZKY KATALIN HELGA

Bangha Imre: Nap s Hold nélkül ragyog a fény. A klasszikus hindu irodalom története 1350–1800 100

KOVÁCS NOÉMI

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Török Lajos (szerk.): Kötelezők emelt szinten
Dantétól Lázár Ervinig 103

PALLÓS ÁRON

A teremtés nagy fény-sötétsége – Marie Luise Kaschnitz: Emberek és dolgok 1945-ben 106

CONTENTS

MICHAEL KNÜPPEL

Le Péril Jaune – Á. Vámbéry and his Views on China and Japan 7

GYÖRGY CSORBA – GÁBOR FODOR

Hungarian Émigrés, Turkish Turanists: Some Remarks on Vámbéry's Social Network from Constantinople to Budapest 22

MANDLER DAVID

Making Arminius Vámbéry: British Receptions in 1864–1865 34

DÓRA ANASZTÁZIA CSEHI

The Cultural and Religious Significance of Cat in Islam 44

PETRA DOMA

The appearance of Japanese Theater in the Hungarian Press and the Performances of Japanese Troups Between 1844 and 1918 – Part 2. 59

PÉTER JÓZSEF BARTA

The Fellowship of the Hendecagon Ring: Seven Hebrew-inscribed Strap Rings from the early Árpád Period and their Interpretation 71

WORKSHOP

JÓZSEF FÜLÖP

Aspects of Musical Listening: a Brief Overview Based on Relevant Key Texts 84

FRAZER-IMREGH MONIKA (HUNGARIAN TRANSL.)

Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim on the Human Soul and Human Dignity: Secret Philosophy, Book III, Chapters 37–40 93

BOOK REVIEWS

KATALIN HELGA REVUCZKY

Imre Bangha: Nap s Hold nélkül ragyog a fény. A klasszikus hindi irodalom története 1350–1800 100

NOÉMI KOVÁCS

Ágnes Klára Papp, Melinda Sebők, Lajos Török (ed.): Kötelezők emelt szinten Dantétől Lázár Ervínig 103

ÁRON PALLÓS

The Great Light-Darkness of Creation – Marie Luise Kaschnitz: Emberek és dolgok 1945-ben 106

AUTHORS / SZÁMUNK SZERZŐI

BARTA PÉTER JÓZSEF MA (1965), vallástudomány PhD-hallgató, kultúratörténész, OR-ZSE, peter.j.barta@gmail.com

CSEHI DÓRA ANASZTÁZIA MA (2000), vallástudomány szakon végzett hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, doracsehi18@gmail.com

GYÖRGY CSORBA MA (1975), researcher, Hungarian National Assembly, gyorgycsorba@gmail.com

DOMA PETRA PhD (1988), színháztörténész, japanológus, egyetemi adjunktus, KRE BTK Kelet-Ázsia Intézet, Japanológia Tanszék, doma.petra@kre.hu

GÁBOR FODOR PHD (1984), research fellow and the head of the Ottoman Studies Research Group at the HUN-REN Research Centre for the Humanities, Institute of History, Hungary, fodor.gabor@abtk.hu

Dr. habil. FRAZER-IMREGH MONIKA (1966), reneszánsz-kutató, klasszika-filológus, KRE BTK, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék, imreghmonika@gmail.com

FÜLÖP JÓZSEF PhD (1979), germanista, esztéta, KRE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék, Szabaddölcészet Tanszék, LFZE Egyházzene Tanszék, fujozsef@gmail.com

MICHAEL KNÜPPEL Prof. Dr. phil., Dr. disc. soc. (1967), Tungusologist, Altaist, Turkologist and ethnologist, MichaelKnueppel@gmx.net

KOVÁCS NOÉMI (2000), MA-hallgató, KRE BTK irodalom- és kultúratudomány, noemi.kovacs209@gmail.com

DAVID MANDLER PhD (1973), independent scholar, teacher, English Department, Stuyvesant High School, New York, Dmandler@schools.nyc.gov

PALLÓS ÁRON MA (1998), DE-HTDI – filozófia PhD-hallgató, pallosarond@gmail.com

REVUCZKY KATALIN HELGA (2003), vallástudomány és művészettörténet specializációjú BA szabaddölcész hallgató, KRE BTK, revuczky.helga@gmail.com

MICHAEL KNÜPPEL

Le Péril Jaune – Á. Vámbéry and his Views on China and Japan

I.

In 1904 Vámbéry's small monograph was published in Budapest in German (*Die gelbe Gefahr. Eine Kulturstudie*) and French (*Le Péril jaune. Étude sociale*).¹ While the German edition was barely distributed (even in the German-speaking countries), the French version found a certain response – probably also because the higher print run. A cultural study that, according to its title, seemed to evoke the flood of works thematizing the supposed threat from the Far East that had been published for a number of years at the time. An impression that makes us look at not only this work, but also its embedment in the corresponding contemporary literature on the subject, as well as Vámbéry's contributions to East Asia.²

II.

In the relevant literature, the term “yellow peril” is either viewed quite simply as a pejorative expression from the time of colonialism or related to certain historical events from around the turn of the 19th and 20th centuries (the “Boxer Rebellion” [1899–1901] or the Russo-Japanese War [1904–1905]).³ However, the picture is not that simple. The historical events only represent the “end points” in a supposedly ancient threat situation that is somehow localized “in the east.” Here the primal fears of Europe of invasions from the steppes of Eurasia are called up and at the turn of the nineteenth century current political events are put in parallel or placed in this actually non-existing “tradition” with the so-called “Hunnensturm,” the invasions of the Avars and the Hungarians, the invasion by the Mongols or the advance of the Ottomans up to the sieges of Vienna (1529 and 1683).⁴ The French term *Le Péril*

¹ Á. VÁMBÉRY, *Le Péril jaune* (Budapest: Gustave Ranschburg, 1904).

² On this, see below.

³ An extensive study of the term as well as the concept of the “yellow peril” can be found in H. GOLLWITZER, *Die “Gelbe Gefahr”* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1962); cf. also R. A. THOMPSON, *The Yellow Peril* (MA thesis, University of Wisconsin, 1957) and T. D. KENDALL, *Ways of Seeing China* (Fremantle City: Fremantle Art Centre Press, 2005).

⁴ In German-speaking literature we can already find these parallels in the titles of works on the “Hunnensturm” (e.g. C. LINDBERG, *Europa erzittert vor dem Hunnensturm*, [Wien: Wiener Verlag, 1976]), “Mongolensturm” (e.g. E. J. SCHWAMMEL, *Der Anteil des österreichischen Herzogs Friedrich* [Wien: Carl Gerold's Sohn, 1857]) and “Tatarensturm” (e.g. M. WORGITZKI *Tatarensturm* [Berlin: Junge Generation Verlag, 1935]).

Jaune itself is also unrelated to the mentioned events, as it was apparently coined by Jacques (Iakov Ivanovich) Novikov (1849–1912) as early as 1897.⁵

The influence of colonialism on the emergence of the concept on which this term is based is certainly there – albeit not in the form that is sometimes assumed. The concept of the “yellow peril” (or even just the term) was not conceived in European colonialism and imperialism, it is, rather, linked to an image of China and Japan that changed at the beginning of the 19th century. Until then, romantic ideas from the Enlightenment had prevailed with regard to the largely unknown empire formations in the Far East; China in particular was viewed as an empire ruled by wise men and scholars, in which reason prevails and religious tolerance exists.⁶ This image of the distant empire, from which luxury goods (from porcelain, lacquer art to otter furs) were obtained⁷ for more than two centuries and which was playfully imitated in the form of chinoiseries (which have found their fashionable expression in the form of furniture, wallpaper, porcelain, architecture and garden design),⁸ now changed fundamentally. Already Napoléon I warned about China: “It is a sleeping giant. Let her sleep, for when she wakes she will move the world” – and the change in perception became apparent. East Asia came into the focus of European powers who intended to exploit the resources of the gigantic empire and wanted to open new markets. A request that finally culminated in the First Opium War (1839–1842).⁹ Japan, on the other hand, has been seen as a competitor in these efforts since the Meiji Restoration (from 1868) and the subsequent modernization measures. Since the “Empire of the Rising Sun” finally also developed colonialist and imperialist ambitions, the East Asian powers soon became suitable as enemy images, which, so to speak, formed the foil for the concept of the “yellow peril.”

Additionally, before the “Boxer Rebellion” (1899–1901) and the Russo-Japanese War (1904–1905) the term and the concept found their way into the entertainment literature. At last with the serial novel *The Empress of the Earth* by Matthew Phipps Shiel (July 20, 1865 – February 17, 1947)¹⁰ from 1897 – the novel was published

⁵ J. NOVICOW. “Le péril jaune,” in: *Revue Internationale de Sociologie* V. Paris 1897, 351–359.

⁶ This was an image based on the somehow romantic descriptions of J. NIEUHOF / G. HORN. *Legatio Batavica Ad Magnum Tartariae chamum Sungteium* (Amstelodanum: Jacobus Meursius, 1668) and J. B. DU HALDE. *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine* (La Haye: P. G. Le Mercier, 1736). On European-Chinese relations generally, see A. REICHWEIN. *China und Europa* (Berlin: Oesterheld & Co. Verlag, 1923), on the influence on art and architecture, see R. GRAUL. *Ostasiatische Kunst und ihr Einfluß auf Europa* (Leipzig: B. G. Teubner, 1906) and F. LASKE. *Der ostasiatische Einfluß auf die Baukunst des Abendlandes* (Berlin: Wilhelm Ernst & Sohn, 1909).

⁷ M. MENNE. *Diskurs und Dekor* (Bielefeld: transcript Verlag, 2018), 37 ff.

⁸ MENNE (2018), with numerous references.

⁹ On the Opium war (lasting from September 4, 1839 to August 29, 1842) cf. the comprehensive descriptions of J. LOVELL. *The Opium War* (London: Pan Macmillan, 2011) and S. R. PLATT. *Imperial Twilight* (New York: Alfred A. Knopf, 2018).

¹⁰ Cf. on M. P. Shiel the bio-bibliographical works of H. BILLINGS. *M. P. Shiel: A Biography of His Early Years* (Austin: Roger Beacham, 2005) and *M. P. Shiel: The Middle Years 1897–1923* (Austin: Roger Beacham, 2010).

the following year under the title *The Yellow Danger* (a little later the title (probably based on Novikov's article, changed to *The Yellow Peril*, whereby the term was then coined in its final form in English)¹¹ – both, the term and the concept, had reached a wider audience. The starting point for Shiel's adoption of the concept was the murder of some Christian missionaries in Jiāozhōu (膠州) in 1897 – an event that led to the stationing of a “protection force.”¹²

With the “Boxer Rebellion” (from 1899) the term became popular in Europe and was used as a term in not a few languages. In Germany the term was popularized by Stefan v. Kotze's book *Die gelbe Gefahr* from 1900¹³ and by Hermann v. Samson-Himmelstjerna's *Die gelbe Gefahr als Moralproblem*, which came out a little later (1902).¹⁴ The situation was once again heated up with the outbreak of the Russo-Japanese War in 1904. It was certainly no coincidence that v. Kotze's book reached its second edition during this time.¹⁵ After that, the term and concept remained “effective” under changing conditions (e.g. anti-Japanese propaganda in World War II,¹⁶ the Communists' takeover in China,¹⁷ China's economic rise since the 1990s,¹⁸ etc.) to the present day, although the implications in entertainment (for example in novels by Sax Rohmer,¹⁹ Edgar Wallace,²⁰ Hans Dominik²¹ or in film

¹¹ On this cf. R. A. THOMPSON. *The Yellow Peril* (University of Wisconsin 1957) and T. D. KENDALL. *Ways of Seeing China* (Fremantle City: Fremantle Art Centre Press, 2005).

¹² This was the so-called “Juye-Vorfall” (“Juye Incident”; Chinese 曹州教案 or 巨野教案). An incident during which the two Catholic missionaries Richard Henle and Franz Xaver Nies were killed in the night from November 1 to 2, 1897 in Jùyě Xiàn / Shāndōng. On the “Juye-Vorfall” cf. R. G. TIEDEMANN. “Not Every Martyr is a Saint! The Juye Missionary Case of 1897 Reconsidered,” in: *A Lifelong Dedication to the China Mission* (Leuven: Ferdinand Verbiest Institute, 2007).

¹³ S. V. KOTZE. *Die gelbe Gefahr* (Berlin: Verlag Continent, 1900).

¹⁴ H. V. SAMSON-HIMMELSTJERNA. *Die gelbe Gefahr als Moralproblem* (Berlin: Deutscher Kolonial-Verlag, 1902); further works, such as the books of M. MAIER-HUGENDUBEL. *Die “gelbe Gefahr” und ihre Abwehr* (Basel: Verlag der Missionsbuchhandlung, 1905), C. SPIELMANN. *Arier und Mongolen* (Halle a. S.: H. Gesenius, 1905), W. V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF. *Besteht eine gelbe Gefahr?* (Postdam: Stein 1905), F. V. D. GOLTZ. *Die gelbe Gefahr im Lichte der Geschichte* (Leipzig: Friedrich Engelmann, 1907), V. V. LIGNITZ. *Deutschlands Interessen in Ostasien und die gelbe Gefahr* (Berlin: Voss, 1907) and A. V. PEEZ. *Die gelbe Gefahr in der Geschichte Europas* (Wien: Verlag “Lumen”, 1908) etc. followed.

¹⁵ We can find an increasing number of works during and after the Russo-Japanese War especially in Germany (see above).

¹⁶ On this extensively J. W. DOWER. *War Without Mercy* (New York: Pantheon Books, 1986).

¹⁷ P. VAN BLÄTTJEN. *Die gelbe Gefahr hat rote Hände* (Graz: Leopold Stocker, 1963); *Der Spiegel*, Mao Tse-Tung. Die Gelbe Gefahr, no. 27, d. 2.7.1957.

¹⁸ G. DORSEY / S. LEEB. *Die gelbe Gefahr* (München: FinanzBuch Verlag, 2012); *Der Spiegel*, Der Siegeszug des Drachen. Wie überlegen ist uns China wirklich?, no. 4, d. 22.1.2021.

¹⁹ Cf. on Sax Rohmer (= Arthur Henry Sarsfield Ward; 15.2.1883–1.6.1959) P. BAKER / A. CLAYTON. *Lord of Strange Deaths* (London: Strange Attractor, 2015); on the character of his Fu Manchu in the context of the *Yellow Peril* cf. R. MAYER. *Serial Fu Manchu* (Philadelphia, PA.: Temple University Press, 2014).

²⁰ E. WALLACE. *The Yellow Snake*. London: Hodder and Stoughton, 1926; on this later a German movie (“Der Fluch der gelben Schlange”, 1963) was based.

²¹ In several of the science-fiction novels of Hans Dominik the concept of the “yellow peril” plays a role (e.g. *Die Spur des Dschingis-Khan: Ein Roman a.d. 21. Jb.* Berlin 1923, *Das stählerne Geheimnis*. Berlin 1934, etc.).

“The Mask of Fu Manchu” (1932),²² “The Terror of the Tongs” (1961)²³ etc.²⁴) today have largely disappeared for various reasons.²⁵ The situation after the publication of Vámbéry’s *Le Péril Jaune* does not need further attention here.

III.

It can be stated that Vámbéry’s contributions concerning East Asia (including the regions belonging to the empire of the Qīng dynasty, such as East Turkestan or Tibet²⁶) constitute only a negligible fraction of his vast *œuvre*. If we take a closer look at these works, they can be roughly divided into two thematic categories:

- 1.) more or less Turkological contributions with linguistic and ethnographic topics and
- 2.) articles that deal with the expanded geopolitical area (or individual regions) from this very point of view: here geopolitical problems of the regions of Central Asia in question in the area of tension of the “Great Game” resp. East Asia as a kind of “side-war theater” of this vast, competing striving for supremacy between the Russian Empire and the British Empire. Sinological or Japonological questions, however, played no role for Vámbéry.²⁷

²² The movie “The Mask of Fu Manchu,” 1932, directed by Charles Brabin was based on one of the novel written by S. Rohmer and was the fourth film of the Fu Manchu-series.

²³ “The Terror of the Tongs,” 1961, was a Hammer film production directed by Anthony Bushell.

²⁴ We can find single characters in films as well as whole serials depicting directly or indirectly the “yellow peril” till the 1970s.

²⁵ This is especially due to the consequences of discussions on political correctness, the use of stereotypical depictions in films, and cultural appropriation.

²⁶ Á. VÁMBÉRY. “The Chinese in Central Asia,” in: *Times* no. 26035 d. 31.1.1868, 7 e, “England, Russia, and Chinese Tartary,” in: *Times* no. 26102 d. 18.4.1868, 5 e, “Keleti Turkesztán vagy a khinai tatárság,” in: *BpSz* 14. 1869, 3–23, “On the Uigurs,” in: *Report of the Thirty-Eight Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Norwich in August 1868: Notices and Abstracts of Miscellaneous Communications to the Section*. London: John Murray, 1869, 141, “Die Chinesen in Ost-Turkestan,” in: *Allgemeine Zeitung* no. 78, d. 19.3.1877, 1081 a–1082 a, “De chineezen in Oost-Turkestan,” in: *Sumatra-Courant. Nieuws-, Handels- en Advertentieblad* no. 54. 1877, d. 7.7.1877 [without pagination] and no. 55, d. 11.7.1877 [without pagination], “Central Asian Questions: Essays on Afghanistan, China, and Central Asia. By Demetrius C. Boulger,” in: *Academy* 28 (689), d. 18.7.1885, 35 c–36 b, “Die Entfaltung der Dinge in China,” in: *Die Wage. Eine Wiener Wochenschrift* year 1, no. 35, d. 27.8.1898, 574 b–575 b, “Ethnographisches aus Ostturkestan,” in: *Österreichische Monatschrift für den Orient* 25 (2). 1899, 13–14, “Der Kampf um Tibet,” in: *Die Zeit* (Wien) year 2, no. 427 (morning issue), d. 6.12.1903, 1 c–2 b etc.; in addition see [anonymous]: Russia and Thibet. Professor Vambéry interviewed. In: *The Globe* d. 16.9.1902, 5 b [also ibd. d. 17.9.1902, 2 b]; [anonymous]: Russia and Tibet. Professor Vambéry and the rumoured treaty. In: *The Sheffield Daily Telegraph* d. 17.9.1902, 6 f.

²⁷ Although he also dealt with the geopolitical problems of China and Japan (Á. VÁMBÉRY. “The Chinese in Central Asia,” in: *Times* no. 26035 d. 31.1.1868, 7 e, “England, Russia, and Chinese Tartary,” in: *Times* no. 26102 d. 18.4.1868, 5 e, “Die Chinesen in Ost-Turkestan,” in: *Allgemeine Zeitung* no. 78, d. 19.3.1877, 1081 a–1082 a, “De chineezen in Oost-Turkestan,” in: *Sumatra-Courant. Nieuws-, Handels- en*

The first category includes articles that deal more or less with “Chinese Tartary”, i.e. East Turkestan, Inner and Outer Mongolia, and neighboring regions of the Qing Empire²⁸ or with certain aspects of ethnography and language.²⁹ Vámbéry was not able to speak Chinese, Mongolian, Manċu or even Tibetan, so his works were always concerned with Turkological or Islamic topics. The contributions were sometimes pioneering works, as he was one of the first to communicate something about New Uyghur,³⁰ published one of the most extensive Chagatay texts, the *Qutadŷu Bilig* (the manuscript of which, as is well known, was written in Uyghur script),³¹ and also one of the first in the west who dealt with the Islam in the “Middle Kingdom” – or rather in its border regions.³²

In later years Vámbéry also initiated Old Turkic research, on written source materials have been found in the Chinese Empire or its catchment areas. It was initially the “Runic” Turkic inscriptions from the Yenissei and Orkhon areas, unraveled by

Advertentieblad no. 54. 1877, d. 7.7.1877 [without pagination] and no. 55, d. 11.7.1877 [without pagination], “Central Asian Questions: Essays on Afghanistan, China, and Central Asia. By Demetrius C. Boulger,” in: *Academy* 28 (689), d. 18.7.1885, 35 c–36 b, “Die Entfaltung der Dinge in China,” in: *Die Wage. Eine Wiener Wochenschrift* year 1, no. 35, d. 27.8.1898, 574 b–575 b, “Zur Theilung Chinas,” in: *Die Wage. Eine Wiener Wochenschrift* year 1, no. 2, d. 8.1.1898, 1 a–2 a) as well as the modernization of those countries (Vámbéry, “Khina és japán a modern műveltség terén,” in: *BpSx* 81 (218). 1895, 161–183 and 81 (219), 349–363, “A modern műveltség Japánban,” in: *Jöv* 2 (8). 1904, 10–19) or the influences of the Japanese victory in the Russo-Japanese War on the world of Islam (Vámbéry, “Japan and the Mahometan world,” in: *NCent* 57 (338). April 1905, 573–576, “Japan’s triumph. Islam and the war,” in: *The Times of India* vol. 68, no. 83, d. 7.4.1905, 7 e–f.).

²⁸ Á. VÁMBÉRY. “The Chinese in Central Asia,” in: *Times* no. 26035 d. 31.1.1868, 7 e, “England, Russia, and Chinese Tartary,” in: *Times* no. 26102 d. 18.4.1868, 5 e, “Keleti Turkesztán vagy a khinai tatárság,” in: *BpSx* 14. 1869, 3–23, “Die Chinesen in Ost-Turkestan,” in: *Allgemeine Zeitung* no. 78, d. 19.3.1877, 1081 a–1082 and “De chineezen in Oost-Turkestan,” in: *Sumatra-Courant. Nieuws-, Handels- en Advertentieblad* no. 54. 1877, d. 7.7.1877 [without pagination] and no. 55, d. 11.7.1877 [without pagination].

²⁹ Á. VÁMBÉRY. “Ein chinesisches-tatarischer Originalbrief, übersetzt und mit Anmerkungen begleitet,” in: *ZDMG* 19. 1865, 297–302 and “Ethnographisches aus Ostturkestan,” in: *Österreichische Monatschrift für den Orient* 25 (2). 1899, 13–14.

³⁰ See especially Á. VÁMBÉRY. “Ein chinesisches-tatarischer Originalbrief, übersetzt und mit Anmerkungen begleitet,” in: *ZDMG* 19. 1865, 297–302, “Az ‘Ujgurok nyelvelékei’ című munkának bevezetéséből,” in: *NyK* 7. 1869, 222–241, “On the Uigurs,” in: *Report of the Thirty-Eight Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Norwich in August 1868: Notices and Abstracts of Miscellaneous Communications to the Section*. London: John Murray, 1869, 141, “Az ujjur nyelvelékek,” in: *AkÉrt* 4 1870, 277–278 and *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* (Leipzig: Brockhaus, Innsbruck: Wagner 1870).

³¹ Á. VÁMBÉRY. *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* (Leipzig: Brockhaus, Innsbruck: Wagner 1870), an edition based on one of the first manuscripts in Uyghur script that had found its way into the West – the *Qutadŷu Bilig* had found its way to Vienna by Joseph v. Hammer-Purgstall, who bought the manuscript in the early 19th century in Istanbul. Some of the aspects which dealt with in the volume were also communicated in a number of articles written by Vámbéry (Á. VÁMBÉRY. “Az ‘Ujgurok nyelvelékei’ című munkának bevezetéséből,” in: *NyK* 7. 1869, 222–241 and “Az ujjur nyelvelékek,” in: *AkÉrt* 4 1870, 277–278).

³² Á. VÁMBÉRY. “Európa viszonya Khinához és az iszlám világhoz,” in: *BpSx* 105. 1901, 1–27 and “Unsre Beziehungen zu China und zur Islamwelt,” in: *DeRev* year 26. February 1901, 155–177.

V. Thomsen and F. W. Radloff, that caught his attention,³³ but later also the research trips and archaeological work of Sir Marc Aurél Stein³⁴ and finally the Old Uyghur manuscripts collected in the course of the Turfan expeditions.³⁵

The second aspect of his treatment of East Asia concerns “The Great Game,” the competitive striving of Great Britain and the Russian Empire in Central Asia – an ongoing conflict, sometimes in completely different forms, which began with the defeat of Napoléon I and was only formally resolved in 1907. As part of this striving for supremacy in Central Asia, after the successful advance of Russia into the so-called “Turkoman Steppes,” i.e., the regions of today’s Turkmenistān, as well as the conquest of the H̄ānates of H̄iva and Buḥārā,³⁶ and areas that belonged directly or indirectly to the Chinese Empire, and finally Japan as a new power competing with the Russian Empire came into focus. Vámbéry, who himself reported on various occasions about the supposed dangers that allegedly threatened in Tibet³⁷ – and was ultimately wrong – was actually not the only one who had such fears. As is well known, the Younghusband expedition (1903–1904),³⁸ which was carried out under the assumption of a Russian advance on the “roof of the world,” is today considered to be based on gross misjudgments, as it turned out to be a prime example of imperialist invasion and completely senseless war crimes (massacre of Guru and siege of the fortress Gyangzê).

Regardless of this, the Russian Empire actually already advanced into China and Vámbéry finally dealt with Manchuria³⁹ and the campaigns of Yaḥqūb Beg in

³³ Á. VÁMBÉRY. *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* (Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft, 1898).

³⁴ Á. VÁMBÉRY. “Die archäologische Forschungsreise eines Ungars in Ost-Turkestan,” in: *Pester Lloyd* year 50, no. 189, d. 7.8.1903 [without pagination].

³⁵ Á. VÁMBÉRY. “Turfaner türkische Sprachmonumente: I. Glossen zum Chuastuanit d. h. dem türkischen Bussgebet der Manichäer. 2. Glossen zur Uigurica,” in: *KSz* 12. 1911–1912, 158–173.

³⁶ Cf. on these the numerous works of Vámbéry enlisted in the Vámbéry bio-bibliography of the author (M. KNÜPPEL. *Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913) – Versuch einer Personalbibliographie* (Nordhausen: Traugott Bautz Verlag, 2020).

³⁷ [ANONYMOUS]: Russia and Thibet. Professor Vambery interviewed. In: *The Globe* d. 16.9.1902, 5 b [also ibd. d. 17.9.1902, 2 b]; [ANONYMOUS]: Russia and Tibet. Professor Vambery and the rumoured treaty. In: *The Sheffield Daily Telegraph* d. 17.9.1902, 6 f.; Á. VÁMBÉRY. “Der Kampf um Tibet,” in: *Die Zeit* (Wien) year 2, no. 427 (morning issue), d. 6.12.1903, 1 c–2 b.

³⁸ Cf. on the expedition C. ALLEN. *Duel in the Snows* (London: Murray, 2004) and P. FRENCH. *Younghusband* (London: Harper Collins, 2004), on Sir Francis Edward Younghusband also G. SEAVER. *Francis Younghusband* (London: Murray, 1952). Vámbéry himself wrote a review on Younghusband’s “The heart of a continent” (Á. VÁMBÉRY. “Im Herzen eines Kontinents,” in: *1. Beilage des „Pester Lloyd“ zur Nr. 136* (year 43), d. 3.6.1896 [without pagination]).

³⁹ Á. VÁMBÉRY. “Mántsuria,” in: *Hon* 7 (93). 1869, 1 and “Eine Reise in die Mandschurei,” in: *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* no. 117, d. 17.4.1888, 1715 a–b. In his “Die gelbe Gefahr” he also mentions this problem: “Wir möchten auch gern diese kaiserlichen Mahnworte beherzigen, wenn dieselben nicht zufälligerweise aus einer Zeit stammen würden, [...] als die liebe Nachbarin Frau Russia, [...] den Plan einer Besitzergreifung von Mandschurien und der Halbinsel von Liao-Tung nicht eben darnach schon ausgeheckt hätte.” [“We would also like to heed these Imperial warnings, if they did not

East Turkestan. The latter wanted to break out the areas ruled by himself from the Chinese Empire and hoped for the support of either the Russian Empire or the British Empire.⁴⁰ On one occasion, Vámbéry already wrote about the future division of China,⁴¹ which in view of the activities of foreign colonial powers did not seem so absurd at that time – and of course the Russian-British contrast formed the background for him again. As for the new player, Japan, the corresponding geopolitical considerations were also of central importance for Vámbéry in this context and in fact, the Russo-Japanese War caught fire due to the competitive situation between the two powers in the northeast of the Qīng Empire (or more precisely: on the Russian advance in Manchuria).

IV.

Now we come to Vámbéry's *Le Péril Jaune*. One might assume based on the title, which reminds us of contemporary works in the same or similar vein, or the political moods of the years that followed the "Boxer Rebellion," that the author here intended to find the next opponents of the British Empire. However, this is not the case. In his study, Vámbéry first deals with the concept of the "yellow peril" and the considerations on which it is based.⁴² First and foremost, he presents the rise of Japan, which could serve as a model in a cultural struggle between the "yellow race" and the "white race" – quite apart from Japan's possible leadership role in this struggle.⁴³ He also discusses the view which is often raised in this context, that Buddhism unites the peoples of East Asia and could become a counterforce to Christianity.⁴⁴ The third point, often formulated in the context of the idea of a "yellow peril", is economics.⁴⁵ Here it is more often assumed that the up-and-coming Japan, in association with other East Asian nations, could achieve economic superiority and endanger the prosperity of Europe and America. These individual aspects of the alleged "yellow danger" are then all bit by bit described by Vámbéry as what they actually were – absurd reflections of fears.⁴⁶ In doing so, he first addresses the problems of the military and explains why the rise of Japan, which had been at war

.....
 coincidentally come from a time when [...] our dear neighbor, Mrs. Russia, [...] did not plan to take possession of Manchuria and the Liao-Tung peninsula would have already concocted it." (Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefabr* (Budapest: Friedrich Kilians Nachfolger, 1904), 4).

⁴⁰ On Yā'qūb Beg (1820[?]–1877), who ruled Kāshgharia as Amir or Atalıq Ghāzī from 1865–1877, cf. H. KIM. *Holy War in China* (Berkeley: California University Press, 2004).

⁴¹ Á. VÁMBÉRY. "Zur Theilung Chinas," in: *Die Wage. Eine Wiener Wochenschrift* year I, no. 2, d. 8.I.1898, 1 a–2 a.

⁴² Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefabr*, 4–10.

⁴³ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefabr*, 10–12.

⁴⁴ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefabr*, 12–16.

⁴⁵ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefabr*, 16–18 and 21–23.

⁴⁶ In his booklet Vámbéry underlines the defensive character of Japanese foreign policy and claimed the Russo-Japanese war was nothing but an act of defense.

with Russia for a few weeks or months when the study was published, cannot be transferred to China. Reference is made here to the military, but above all also the cultural differences between the two East Asian empires. Vámbéry's assessments of the military capabilities of the "Middle Kingdom" and the not entirely simple, culturally-based relationship to the military and warfare in contemporary China that existed at that time are of particular importance.⁴⁷ Then the alleged danger to Christianity associated with the rise of Japan is discussed. Vámbéry emphasizes that in Japan especially religion is not an official matter, but rather a private affair.⁴⁸ Furthermore, according to Vámbéry, Buddhism is only one of several religions in the "Kingdom of the Rising Sun" and plays a completely different role than, for example, in China.⁴⁹ The author refutes the alleged economic threat to "the West" from economic statistical data and finally concludes that the rise of Japan for Europe and America is rather an opportunity and will lead to a change in Russia.⁵⁰ Overall, the outlook for the time after the war is presented in an extremely positive light and the existence of a "yellow peril" is – quite rightly – relegated to the realm of fables and legends.

Now, this work by Vámbéry was not created in a political vacuum or even simply inspired by the war between Japan and the Russian Empire. It was the Japanese ambassador to Great Britain Hayashi Tadasu (April 11, 1850–10 July 1913)

⁴⁷ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefahr*, 11: "Besonders schwer kann in China vom Erwecken eines militärischen Geistes die Rede sein, denn der junge Chinese, dem aus dem Schu-King die Lehre beigebracht wird, dass der Fürst, der fremde Länder erobert, zu verachten sei und dass der General, der eine Schlacht gewonnen, den Galgen verdient, der wird im reiferen Alter sich schwerlich für Waffenthaten begeistern, [...]" – "In China it can be particularly difficult to speak of awakening a military spirit, because the young Chinese, who is taught the lesson from the Shu-King that the prince who conquers foreign lands is to be despised and that the general who fights a battle won deserves the gallows will hardly be enthusiastic about armed deeds in his mature age, [...]"

⁴⁸ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefahr*, 13: "In der japanischen Konstitution bildet nämlich das Princip der vollständigen Trennung der Religion ein Grundelement. Der Glaube wird als eine Privatangelegenheit des Bürgers angesehen, in die der Staat sich nicht mischt und in den Schulen gehört die Religionslehre nicht zu den Unterrichtsgegenständen [...]. Ob nun jemand dem Buddhismus, Schintoismus oder Christenthume angehört, das ist der Regierung und Gesellschaft in Japan ganz gleichgiltig." – "In fact, in the Japanese constitution the principle of complete separation of religion is a basic element. Faith is seen as a private matter of the citizen, in which the state does not interfere and in schools the teaching of religion is not one of the subjects of instruction [...]. Whether someone belongs to Buddhism, Shintoism or Christianity, that is completely irrelevant to the government and society in Japan."

⁴⁹ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefahr*.

⁵⁰ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefahr*, 36: "Dieser Krieg wir einen Wendepunkt in der Geschichte Russlands bilden und hoffentlich ale eine Einleitung in eine neue Aera des Friedens für das übrige Europa gelten, denn der ewige Störenfried wird nun zur Besinnung kommen und in neue Bahnen einlenken müssen. Die vermeint – 'Gelbe Gefahr' – kann für Europa und Asien eine – 'Rosige Zukunft' – werden." – "This war will mark a turning point in the history of Russia and hopefully it will be an introduction to a new era of peace for the rest of Europe, because the eternal troublemaker will now come to his senses and have to steer into new paths. The supposed – 'yellow danger' – can become a – 'rosy future' – for Europe and Asia."

who approached Vámbéry and congratulated him on his contribution and assured him that there would be no “yellow peril” if the peoples of East Asia were merely civilized (which of course is the destination of Japan).⁵¹ The ambassador to Austria-Hungary, Makino Nobuaki (November 24, 1861 – January 25, 1949) suggested that Vámbéry should write a contribution to refute the concept of the “yellow peril” and 10,000 copies of the work in German and French in Europe should be distributed.⁵² Foreign minister Komura Jutarō (November 5, 1855 – November 26, 1911) ultimately provided ¥ 1,700 for the whole endeavour.⁵³ The approach to Vámbéry, on the other hand, took place within an actually well-planned program to achieve western acceptance of the “Empire of the Rising Sun.” This “public relations coup”, as we would call it today, dates back to 1898 and the activities of the Director of the Political Affairs Office of the Japanese Foreign Ministry and later Foreign Minister, Hakushaku Uchida Kōsai (November 17, 1865 – March 12, 1936), and has developed into a veritable propaganda campaign over the years.⁵⁴

In fact, Vámbéry’s booklet was directed against Russian expansionism and was a veritable piece of defensive writing in favor of Japan. The country’s war of aggression against the Russian Empire is already presented in the introduction as self-defense and a necessity to defend Japanese independence.⁵⁵ The propagandistic aspect of the enterprise, which was directed against the Russian Empire, was certainly nothing new for Vámbéry. Almost all of his German and French-language publications relating to the advance of Russia into Central Asia have such features. The constantly repeated warnings against an expansion of the Tsars’ sphere of power to India and the threat to British supremacy in South Asia or against a decline in the power of the Empire as a bulwark against despotism should also be seen in this context.

Vámbéry’s work in the service of Japanese diplomacy must be viewed with some skepticism. Of course, he was never in the service of Japan – neither directly nor indirectly. With his work, he took a position that was in line with the Japanese position, but above all directed against the Russian Empire – although the latter needs not be explicitly emphasized in this form. In some ways he stayed true to his line. Vámbéry was just as little an employee in the diplomatic service of Japan as he was a British-Ottoman “double agent” (– this is also a common misconception in the literature; in fact, the Middle East

⁵¹ R. B. VALLIANT. “The Selling of Japan. Japanese Manipulation of Western Opinion,” in: *Monumenta Nipponica* 29 (4). Winter 1974, 427–428 (after *The Nineteenth Century* LVII. April 1905, 573–576).

⁵² R. B. VALLIANT. “The Selling of Japan”, 429.

⁵³ R. B. VALLIANT. “The Selling of Japan”, 429.

⁵⁴ R. B. VALLIANT. “The Selling of Japan”, 415.

⁵⁵ Á. VÁMBÉRY. *Die gelbe Gefähr*, 4–7.

expert was less of a “secret agent” than an informant and analyst, who diligently wrote reports, but hardly knew how to obtain secret information) – this, too, was an immeasurable exaggeration of his work.⁵⁷ As mentioned, his advocacy against the concept of the “yellow peril” is comparable to his publication activities in German daily newspapers. Here, too, he appeared as the “eternal issuer of warning,” someone who ceaselessly warned the German public about the expanding Tsarist Empire – and according to current knowledge, he was not paid for by the British Foreign Office, the Secret Service, or any other institution in Great Britain.

It is extremely difficult to assess the extent to which some Pan-Turanist enthusiasm, which Vámbéry was not entirely averse to (at least at times)⁵⁸ and which other authors even extended to Japan,⁵⁹ also played a role when writing his work. Such “inclinations” are likely to have played a completely subordinate role, if at all, compared to the geopolitical considerations mentioned.

V. Conclusions

For many, Vámbéry’s small cultural study seems to remind us of his statements, which at times made to let the audience understand the Orient – be it the “Orient” as such, or the Ottoman Empire or the Persia of the Qāğārs as formations struggling for their political survival. As is well known, these statements can be found in many of the works of the great traveler – despotism and certain features of Islam aroused his fierce resistance, so that one can speak of a certain ambivalence of his descriptions of the Near and Middle East. Regarding the statements on China and Japan in *Le Péril Jaune*, however, it should be noted that there are very significant differences in the “pursuit of understanding.” On the one hand, the mentioned ambivalence is not recognizable – at most the highlighting of certain weaknesses with which the supposed danger that allegedly emanates from these “emerging empires” is recognizable, while the mentioned risk should rather be refuted –, on the other hand, his view is here an etic view, based on reporting and correspondence (in contrast to the emic view of the Near and Middle East from which Vámbéry provided something like interior views and on which he based his analyzes). The aforementioned

⁵⁷ His report has been partly published in Kunalalp (2013); with his alleged work as “secret agent” was dealt extensively in M. K. ÖKE. *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambéry'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve dönemi*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983), *Vambéry: Belgelerle bir devletlerarası casusun yaşam öyküsü*, (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 1985) and *Saraydaki Casus*, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1991).

⁵⁸ For example in Á. VÁMBÉRY. *Sketches of Central Asia* (London: Wm. H. Allen & Company, 1868), 282–312 the author devoted one chapter to the Turanian question.

⁵⁹ See for example the map of S. Kitagawa and R. Kato printed by the Royal Hungarian Military Cartographic Institute in Budapest 1943 and distributed by the “The Japan Turanian Association”: “Tsuran Minzoku Bunpu Chizu. Ethnographical Card of the Turanians (Uralo-Altaians)” or the activities of the *Magyar-Nippon Társaság* (“Hungarian Nippon Society”) (see FARKAS I. “A Magyar-Nippon Társaság,” in: *Japanológiai körkép* 2007, 87–109).

type of representation, i.e., the ambivalence that can only be ascertained to a limited extent, is in turn owed to the fact that *Le Péril Jaune* was almost a “commissioned work” – as such, however, it has missed its intended purpose (due to the fact that in the end no 10,000 copies were distributed).

Works Cited

- C. ALLEN: *Duel in the Snows: The True Story of the Younghusband Mission to Lhasa*. London: Murray, 2004.
- P. BAKER / A. CLAYTON (eds.): *Lord of Strange Deaths: The Fiendish World of Sax Rohmer*. London: Strange Attractor, 2015.
- H. BILLINGS: *M. P. Sbiel: A Biography of His Early Years*. Austin: Roger Beacham, 2005.
—: *M. P. Sbiel: The Middle Years 1897–1923*. Austin: Roger Beacham, 2010.
- P. VAN BLÄTTJEN: *Die gelbe Gefahr hat rote Hände: Ein Chinabericht aus dem Winter 1962/63*. Graz: Leopold Stocker, 1963.
- G. DORSEY / S. LEEB: *Die gelbe Gefahr: Wie Chinas Gier nach Rohstoffen unseren Lebensstil gefährdet*. München: FinanzBuch Verlag, 2012.
- J. W. DOWER: *War Without Mercy: Race & Power in the Pacific War*. New York: Pantheon Books, 1986.
- J.-B. DU HALDE: *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise*. 4 vols. La Haye: P. G. Le Mercier, 1736.
- FARKAS I.: “A Magyar-Nippon Társaság,” in: *Japanológiai körkép 2007*, 87–109.
- P. FRENCH: *Younghusband: The Last Great Imperial Adventurer*. London: Harper Collins, 2004.
- H. GOLLWITZER: *Die “Gelbe Gefahr”: Geschichte eines Schlagworts; Studien zum imperialistischen Denken*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1962.
- F. V. D. GOLTZ: *Die gelbe Gefahr im Lichte der Geschichte*. Leipzig: Friedrich Engelmann, 1907.
- R. GRAUL: *Ostasiatische Kunst und ihr Einfluß auf Europa*. Leipzig (Natur und Geisteswelt 87): B. G. Teubner, 1906.
- T. D. KENDALL: *Ways of Seeing China: From Yellow Peril to Shangrila*. Fremantle City: Fremantle Art Centre Press, 2005.
- H. KIM: *Holy War in China: The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864–1877*. Berkeley: California University Press, 2004.
- S. V. KOTZE: *Die gelbe Gefahr*. 2nd ed. Berlin (Continent 2): Verlag Continent, 1904.
- M. KNÜPPEL: *Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913): Versuch einer Personalbibliographie*. 3rd ed. Nordhausen: Traugott Bautz Verlag, 2020.

- S. KUNERALP (ed.): *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambery to the British Foreign Office on Sultan Abdulhamid II. and his Reign (1889–1909)*. Istanbul: The Isis Press, 2013.
- F. LASKE: *Der ostasiatische Einfluß auf die Baukunst des Abendlandes, vornehmlich Deutschlands im 18. Jahrhundert*. Berlin: Wilhelm Ernst & Sohn, 1909.
- V. v. LIGNITZ: *Deutschlands Interessen in Ostasien und die gelbe Gefabr*. Berlin: Voss, 1907.
- C. LINDBERG. *Attila: Europa erzittert vor dem Hunnensturm*. Wien (Abenteuer des Lebens): Wiener Verlag, 1976.
- J. LOVELL: *The Opium War: Drugs, Dreams and the Making of China*. London: Pan Macmillan, 2011.
- M. MAIER-HUGENDUBEL: *Die "gelbe Gefabr" und ihre Abwehr*. Basel: Verlag der Misionsbuchhandlung, 1905.
- R. MAYER: *Serial Fu Manchu: The Chinese Supervillain and the Spread of Yellow Peril Ideology*. Philadelphia, PA. (Asian American history and culture): Temple University Press, 2014.
- M. MENNE: *Diskurs und Dekor: Die China-Rezeption in Mitteleuropa, 1600–1800*. Bielefeld (Histoire vol. 36): transcript Verlag, 2018.
- J. NIEUHOF / G. HORN: *Legatio Batavica Ad Magnum Tartariae chamum Sungteium, modernum Sinae imperatorum: Historiarum narratione, quae legatis in provinciis Quantung, Kiangsi, Nanking ... & aula imperatoriâ ab anno 1655 ad annum 1657 obtigerunt ...*. Amstelodanum: Jacobus Meursius, 1668.
- J. NOVICOW: "Le péril jaune," in: *Revue Internationale de Sociologie* V. Paris 1897, 351–359.
- M. K. ÖKE: *İngiliz casusu Prof. Arminius Vambery'nin gizli raporlarında II. Abdülhamid ve dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983.
- : *Vambery: Belgelerle bir devletlerarası casusun yaşam öyküsü*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 1985.
- : *Saraydaki Casus: Gizli belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yabudi Vambery*. 1st ed. İstanbul (Belgesel Eserler Dizisi I): İrfan Yayınevi, 1991.
- A. v. PEEZ: *Die gelbe Gefabr in der Geschichte Europas*. Wien: Verlag "Lumen", 1908.
- S. R. PLATT: *Imperial Twilight: The Opium War and the End of China's Last Golden Age*. New York: Alfred A. Knopf, 2018.
- A. REICHWEIN: *China und Europa: geistige und künstlerische Beziehungen im 18. Jahrhundert*. Berlin: Oesterheld & Co. Verlag, 1923.
- H. v. SAMSON-HIMMELSTJERNA: *Die gelbe Gefabr als Moralproblem*. Berlin: Deutscher Kolonial-Verlag, 1902.
- E. J. SCHWAMMEL : *Der Antheil des österreichischen Herzogs Friedrich des Streitbaren an der Abwehr der Mongolen, und seine Stellung zu König Bela von Ungarn in der Zeit des Mongolensturmes*. Wien (Sonderdruck aus: Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1857 Heft IX): Carl Gerold's Sohn, 1857.
- G. SEAVER : *Francis Younghusband: Explorer and Mystic*. London: Murray, 1952.

- C. SPIELMANN: *Arier und Mongolen: Weckruf an die europäischen Kontinentalen unter historischer und politischer Beleuchtung der gelben Gefahr*. Halle a. S.: H. Gesenius, 1905.
- R. G. TIEDEMANN: “Not Every Martyr is a Saint! The Juye Missionary Case of 1897 Reconsidered,” in: *A Lifelong Dedication to the China Mission: Essays Presented in Honor of Father Jeroom Heyndrickx, CICM, on the Occasion of his 75th Birthday and the 25th Anniversary of the F. Verbiest Institute, K.U. Leuven*, edited by Noël Golvers, Sara Lievens, 589–618. Leuven: Ferdinand Verbiest Institute, 2007.
- R. A. THOMPSON: *The Yellow Peril 1890–1924*. University of Wisconsin 1957 (Univ. Diss.) [later printed in New York: Arno Press, 1978].
- R. B. VALLIANT: “The Selling of Japan. Japanese Manipulation of Western Opinion,” in: *Monumenta Nipponica* 29 (4). Winter 1974, 415–438.
- Á. VÁMBÉRY: “Ein chinesisches-tatarischer Originalbrief, übersetzt und mit Anmerkungen begleitet,” in: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 19. 1865, 297–302.
- : “The Chinese in Central Asia,” in: *Times* no. 26035 d. 31.1.1868, 7 e [letter dated 26.1.1868].
- : “England, Russia, and Chinese Tartary,” in: *Times* no. 26102 d. 18.4.1868, 5 e [letter dated 14.1.1868].
- : *Sketches of Central Asia: Additional Chapters on my Travels, Adventures, and on the Ethnology of Central Asia*. London: Wm. H. Allen & Company, 1868.
- : “Az “Ujgurok nyelvelmékei” című munkának bevezetéséből,” in: *Nyelvtudományi Közlemények* 7. 1869, 222–241.
- : “Keleti Turkesztán vagy a khinai tatárság,” in: *Budapesti Szemle* 14. 1869, 3–23.
- : “Mánturia,” in: *A Hon. Politikai és Közgazdasági Napilap* 7 (93). 1869, 1.
- : “On the Uigurs,” in: *Report of the Thirty-Eight Meeting of the British Association for the Advancement of Science held at Norwich in August 1868: Notices and Abstracts of Miscellaneous Communications to the Section*. London: John Murray, 1869, 141.
- : “Az uigur nyelvelmékek,” in: *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője* 4 1870, 277–278.
- : *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik: Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche und lithographirten Facsimile aus dem Originaltexte des Kudatku Bilig*. Leipzig: Brockhaus, Innsbruck: Wagner 1870.
- : “Die Chinesen in Ost-Turkestan,” in: *Allgemeine Zeitung* no. 78, d. 19.3.1877, 1081 a–1082 a.
- : “De chineezen in Oost-Turkestan,” in: *Sumatra-Courant. Nieuws-, Handels- en Advertentieblad* no. 54. 1877, d. 7.7.1877 [without pagination] and no. 55, d. 11.7.1877 [without pagination].

- : “Central Asian Questions: Essays on Afghanistan, China, and Central Asia. By Demetrius C. Boulger,” in: *Academy* 28 (689), d. 18.7.1885, 35 c–36 b.
- : “Eine Reise in die Mandschurei,” in: *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* no. 117, d. 17.4.1888, 1715 a–b.
- : “Khina és japán a modern műveltség terén,” in: *Budapesti Szemle* 81 (218). 1895, 161–183 and 81 (219), 349–363.
- : “Im Herzen eines Kontinents,” in: 1. *Beilage des „Pester Lloyd“ zur Nr. 136* (year 43), d. 3.6.1896 [without pagination], [rev. of: Younghusband, Frank E. (sic!): *The Heart of a Continent: A Narrative of Travels in Manchuria, across the Gobi Desert, through the Himalayas, the Pamirs, and Chitral, 1884–1894*. London: John Murray, 1896].
- : “Die Entfaltung der Dinge in China,” in: *Die Wage. Eine Wiener Wochenschrift* year 1, no. 35, d. 27.8.1898, 574 b–575 b.
- : *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*. Helsingfors: Druckerei der Finnischen Litteratur-Gesellschaft, 1898 (MSFOu 12).
- : “Zur Theilung Chinas,” in: *Die Wage. Eine Wiener Wochenschrift* year 1, no. 2, d. 8.1.1898, 1 a–2 a.
- : “Ethnographisches aus Ostturkestan,” in: *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 25 (2). 1899, 13–14 [rev. of: Grenard, F.: *Mission scientifique dans la Haute Asie 1890 à 1895*. Deuxième Partie: *Le Turkestan et le Tibet: Étude ethnographique et sociologique*. Paris: E. Leroux, 1898].
- : “Európa viszonya Khinához és az iszlám világhoz,” in: *Budapesti Szemle* 105. 1901, 1–27.
- : “Unsre Beziehungen zu China und zur Islamwelt,” in: *Deutsche Revue über das gesamte nationale Leben der Gegenwart* year 26. February 1901, 155–177.
- : “Die archäologische Forschungsreise eines Ungars in Ost-Turkestan,” in: *Pester Lloyd* year 50, no. 189, d. 7.8.1903 [without pagination], [rev. of: Stein, Aurel M.: *Sand-buried Ruins of Khotan: Personal Narrative of a Journey of Archaeological & Geographical Exploration in Chinese Turkestan*. London: Fisher Unwin, 1903].
- : “Der Kampf um Tibet,” in: *Die Zeit* (Wien) year 2, no. 427 (morning issue), d. 6.12.1903, 1 c–2 b.
- : “A modern műveltség Japánban,” in: *Jövendő* 2 (8). 1904, 10–19.
- : *Die gelbe Gefahr: Eine Kulturstudie*. Budapest: Friedrich Kilians Nachfolger, 1904.
- : *Le Périel jaune: Étude sociale*. Budapest: Gustave Ranschburg, 1904.
- : “Japan and the Mahometan world,” in: *The Nineteenth Century* 57 (338). April 1905, 573–576.
- : “Japan’s triumph. Islam and the war,” in: *The Times of India* vol. 68, no. 83, d. 7.4.1905, 7 e–f.
- : “Turfaner türkische Sprachmonumente: I. Glossen zum Chuastuanit d. h. dem türkischen Bussgebet der Manichäer. 2. Glossen zur Uigurica,” in: *Keleti Szemle* 12. 1911–1912, 158–173 [rev. of: Le Coq, Albert v.: Dr. Stein’s Turkish Khuastuanit from Tun-huang: Being a confession-prayer of the Manichæan auditors. In:

The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1911, 277–314 and Müller, Friedrich Wilhelm Karl: *Uigurica* [I]. 1. *Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück*. 2. *Die Reste des buddhistischen „Goldglanz-Sūtra“: Ein vorläufiger Bericht*. Berlin 1908 (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1908: 2)].

W. V. WILAMOWITZ-MOELLENDORFF: *Besteht eine gelbe Gefahr?* Postdam: Stein, 1905.
M. WORGITZKI: *Tatarensturm*. Berlin (Die Trommler-Bücher 9): Junge Generation Verlag, 1935.

ANONYMOUS: “Russia and Thibet. Professor Vambery interviewed,” in: *The Globe* d. 16.9.1902, 5 b [also ibd. d. 17.9.1902, 2 b].

ANONYMOUS: “Russia and Tibet. Professor Vambery and the Rumoured Treaty,” in: *The Sheffield Daily Telegraph* d. 17.9.1902, 6 f.

Abstract

Im Beitrag wird Ármin(ius) Vámbérys Behandlung Chinas und Japans beleuchtet. Die Darstellung der Staatenwelt Ostasiens und seiner Gegenwartslage nimmt innerhalb seines Gesamtwerks einen eher bescheidenen Umfang ein, ist weithin in die Untersuchung des russisch-britischen Gegensatzes im Ringen um die Vorherrschaft in Ostasien eingebettet und muß im Nachwirken des Great Game verstanden werden. Vámbérys bekannteste Arbeit zum Gegenstand ist seine kleine Monographie Die gelbe Gefahr. Eine Kulturstudie, die zunächst auf Deutsch in Budapest erschien und im selben Jahr in einer französischen Übersetzung in Paris (Le Péril jaune. Étude sociale) herauskam und für eine westliche Leserschaft den japanischen Standpunkt erläuterte.

Keywords: Ármin(ius) Vámbéry, „Gelbe Gefahr“, Überlebenskampf „des Orients“, Folgen des Russisch-Japanischen Krieges.

GYÖRGY CSORBA – GÁBOR FODOR

Hungarian Émigrés, Turkish Turanists: Some remarks on Vámbéry's Social Network from Constantinople to Budapest

A scholar's social and scholarly reputation requires more than just talent: it takes a lot of diligence, an often modestly silent financial background and, last but not least, a strong contact network, that is, getting to know people who are at the right place at the right time to get help and support. There can be no doubt about Vámbéry's language skills, but it is also clear from his memoirs that his diligence was even more significant. He rose from an extremely poor milieu, and his first voyages to Constantinople and the East were extremely miserable, though not so long as they brought him world fame, reputation, and wealth. Later he became so respected both in Hungary and abroad that he was invited to different remarkable societies and associations as an honorary member or honorary president. While in the first part of our study we focus on his contact network during his early career, in the second part we will showcase the elderly Vámbéry's involvement in different scientific and Turanist endeavours in Hungary. Who helped the completely unknown, poor, lame man during his first stay in Constantinople? Who were his friends and influential patrons in the Ottoman capital, thanks to whom he could later become an advisor to the sultan? Which were the organisations of which Vámbéry became the honorary member or president? We will seek the answers to these and other similar questions in this article, aiming to reveal Vámbéry's barely known character as a network builder.

The early years

When Vámbéry arrived in Constantinople in 1857, he stood on the shore penniless and without contacts, but almost immediately stumbled upon a Hungarian emigrant, Károly Püspöky. His compatriot gave Vámbéry accommodation in a shabby room, and then took him to the Café Flamm de Vienne, which was very popular among emigrants. Here the young Vámbéry met several Hungarian emigrants, who initially received him in a cold and distrustful manner, as at that time they suspected everyone coming from Hungary to be an Austrian spy, but with his language skills and scientific interest, he soon overcame their initial suspicions.¹

¹ VÁMBÉRY Ármin: *Küzdelemem*, Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 2001, 96–99; CSORBA György: “Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története”. *Hadtörténelmi Közlemények* 112, 1999/2. 385;

Püspöky soon became a ship's cook, so Vámbéry stayed for a short time in the hall of the Hungarian Society, which was set up to unite and help emigrants, but the scholar was looking for a more comfortable accommodation due to the cold nights.²

At that time another Hungarian emigrant helped him, who in his Hungarian memoir was abbreviated to Major “E.,” who also provided him with accommodation and breakfast. Only a barely known letter from Vámbéry, dated 1867, published in a daily newspaper in 1923, helped unveil the identity of this mysterious major. The abbreviation hid the identity of Károly Eberhardt, a military officer of the Hungarian Revolution of 1848, then an Ottoman-Turkish major and a future Italian general, who was still alive at the time of the publication of Vámbéry's first memoir, which fact could be the reason why Vámbéry concealed his identity. In this letter, he was not only grateful for Eberhardt's help in Istanbul, but also provided a very important addition to our story, to which we will return later.³

Beyond the refugee accommodation provider, we must highlight the name of Dániel Szilágyi among those who had a very significant influence on Vámbéry's career in the Ottoman Empire. Szilágyi was a well-known figure of the emigration in Constantinople, who worked hard to become a polyglot and managed to establish his own bookstore. However, he was not only a simple bookseller, but also collected Oriental manuscripts with passion and great competence. Although there are no records for it, we are sure that he was able to obtain or seek several manuscripts and books for Vámbéry, as well as help the young scholar with his local knowledge and contacts. Vámbéry acknowledged Szilágyi's merits to such an extent that he later sent his own students from Budapest directly to him during their field trip to Constantinople. Last, but not least, Vámbéry found his first students in Istanbul through Szilágyi's advertisement in his own shop. After Szilágyi's death, Vámbéry wrote an obituary about him and made every effort to obtain his oriental manuscript and book collection for the library of the Hungarian Academy of Sciences.⁴

Arminius VAMBÉRY: *The Life and Adventures of Arminius Vambéry*, New York, F. A. Stokes, [1914], 17–19; VERESS Sándor: *A magyar emigratio a Keleten*, Budapest, Athenaeum, 1879, II. 233.

² VAMBÉRY: *op. cit.* 99. Regarding the history of the Hungarian Society in Constantinople, see: CSORBA György – FODOR Gábor: “Magyarok a Kelet kapujában: A Konstantinápolyi Magyar Egylet története (1850–1961)”. *Pro Minoritate*, 2021 Summer, 3–51.

³ VAMBÉRY: *op. cit.* 99–100; HUTTKAY Lipót: “Eberhardt Károly, olasz királyi tábornok”. *Világ*, 1 March 1923. Date of the letter: Pest, 3 May 1867. On Károly Eberhardt, see: CS. LENGYEL Beatrix – MAKAI Ágnes: „Eberhardt Károly életútja és kitüntetései”. In *Folia Historica XXII*, Budapest, 2004, 123–160; *Splény Béla emlékiratai*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984, II. 316.

⁴ For more details on Dániel Szilágyi and his activities: CSORBA György – SUDÁR Balázs: “Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel”. In CSIRKÉS Ferenc Péter – CSORBA György – SUDÁR Balázs – TAKÁCS Zoltán (eds.): *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok*, Budapest, 2003, 117–136; CSORBA György – SUDÁR Balázs: “Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika”. In BIRTALAN Ágnes – MASANORI Yamaji (eds.): *Orientalista Nap 2003*, Budapest, MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, 2003, 10–22; CSORBA György: “Új források Szilágyi Dánielről”. *Keletkutatás*, 2009 Autumn. III–133; CSORBA György – SUDÁR Balázs: “Istanbul'da Macar Bir Sahaf: Dániel Szilágyi”. In

Although among the emigrants in Constantinople, in the European community, and even in certain Ottoman circles, the young language genius and language teacher soon became well known, but this was still not enough to be admitted to the Ottoman political elite as an infidel stranger.

The turning point came when he managed to get a job as a private tutor at the house of Hüssein Daim Pasha: he left Pera and moved to a part of the city mostly inhabited by Turks, which promoted his linguistic development and also deepened his cultural embeddedness. He was also given the name Reshid and the title Efendi by the pasha. From this time on, Ottomans of increasingly higher positions used the services of Vámbéry. He taught Beylikchi Afif Bey's son-in-law, where he also met the later famous Midhat Pasha, and Rifaat Pasha, a former foreign minister as well. Through them he became acquainted with increasingly high-ranking officials and also gained access to the embassies of Constantinople.⁵

But how did Vámbéry get acquainted with Pasha Hüssein Daim of Circassian origin? According to the memoirs published in Hungarian, he managed to get access to the pasha and his household through the intercession of György Kmety, a famous Hungarian emigrant general in Ottoman service. However, in Vámbéry's letter to Eberhardt cited previously, it is mentioned that actually Eberhardt first introduced him to the Pasha. Eberhardt served among the Circassians in the Caucasus during the Crimean War and supposedly learned the Circassian language as well, so his acquaintance with the pasha may have originated from there. In addition, Kmety was not even in the Ottoman Empire at that time, and in a letter addressed to him, Vámbéry was mentioned in a way that made it certain they did not know each other at the time. However, this changed soon and Kmety became the main patron of Vámbéry. Kmety was well known both to the English public and the high society of London for his heroic deeds in the Crimean War. His recommendations thus helped to open the doors of the international scientific circles and the political elite to Vámbéry when the unknown young man arrived in London in 1864 after his trips to the East.⁶

However, in the beginning, with Kmety's recommendations, he could rely on the support of Hungarian emigrants again, for the time being, in London. At that time, Jácint Rónay lived in the English capital; he was a Benedictine monk, a correspondent member of the Hungarian Academy of Sciences before the Hungarian Revolution, and a supporter of the Hungarian war of independence. Rónay lived

Türkiye'de Kitap Koleksiyonerleri ve Sabaflar II. Derleyen ve yayına hazırlayan: Rifat N. BALI, İstanbul, Libra Kitap, 2020. 140–166.

⁵ VÁMBÉRY: *op. cit.* 107–124. On Hüssein Daim Pasha: Mehmed SÜREYYA: *Sicill-i Osmanî. Osmanlı Ünlüleri*. 3. Yayına haz. Nuri AKBAYAR. Eski yazıdan aktaran Seyit Ali KAHRAMAN. İstanbul, Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1996. 699; on Afif Iszmail efendi: SÜREYYA: *op. cit.* I. 142–143.

⁶ VÁMBÉRY: *op. cit.* 107–124, 204; VÁMBÉRY: *op. cit.* 302; Cs. LENGYEL – MAKAI: *op. cit.* 124; *Splény Béla emlékiratai*, II. 328–329; Lajos Tüköry to György Kmety, İstanbul, 22 June 1857. R 87 György Kmety-papers, National Archives of Hungary, Budapest; Memoir of Kmety: George KMETY: *A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855*, London, James Ridgway, 1856.

in London between 1850 and 1866 as an emigrant. Vámbéry used the old recipe: Rónay helped him find accommodation and then provided him with letters of recommendation. With their help, Vámbéry got into the John Murray publishing house and the Royal Geographical Society, and the rest is history.⁷

Kmety and Vámbéry also remained in close contact in London, and when the general died unexpectedly in 1865, Vámbéry also paid tribute to Kmety at his funeral.

Vámbéry kept track of Hungarian emigrants throughout his life. This is well illustrated by the fact that when the emigrant János Vavrek, who is hardly known to the public, died in 1900, Vámbéry sent a condolence letter to his daughter. Although they had not met in Istanbul for at least four decades, he wrote the following lines: “I knew your late lamented father to be an honest, reputable Hungarian man. I enjoyed his friendship for many years in Turkey and I regret his passing infinitely.”⁸

In summary, Vámbéry recognized and used very smartly the local knowledge and social capital of 48 emigrants both in Constantinople, where he consolidated his language skills, prepared for his travels and established his relationship with the Ottoman leader elite, and in London, where he rose to world fame. We can also suggest that without the help of emigration, the unknown, lame, “little poor son of our homeland”⁹ would have found it much harder to find his place and opportunities in both cities. It is no coincidence that in his writings Vámbéry remembered with great respect the Hungarians living in emigration, who viewed the “lame dervish” of vast knowledge and enormous willpower with similar respect and a kind of admiration.

The social activities of the elderly Vámbéry

It is well known that Vámbéry was honoured internationally by various scientific organisations and societies with memberships or honorary memberships, thus, among others, he became a member or honorary member of the Geographical Societies in Berlin, London, Paris, Madrid, Rome, Amsterdam, Vienna, Dresden, Frankfurt and Geneva (for example: Verein für Erdkunde (zu Berlin), Royal Geographical Society, etc.), the Royal Society of Literature, the Royal Asiatic Society, the Orientalische Museum of Vienna, and he was elected as the secretary of the Anthropology Society’s branch in Pest.¹⁰ He also obtained his honorary doctorate from Trinity College, Dublin.

⁷ RÓNAY Jácint: *Naplótörredék. Hetven év reményei és csalódása. Nyomatott kéziratul 10 példányban. I–VIII.* [Pozsony] [1885–1888] III. 328–329; VÁMBÉRY: *op. cit.* 204–205.

⁸ HU BFL XIII.8 Rezey – Vavrek family correspondence (1855–1900) 18. Budapest City Archives, Budapest.

⁹ VERESS: *op. cit.* II. 233.

¹⁰ Marc FLANDREAU: *Anthropologists in the Stock Exchange: A Financial History of Victorian Science*, Chicago, University of Chicago Press, 2016, 63; *Magyar Tud. Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMXII-RE.*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912, 79; MUNKÁCSI Bernát: “Vámbéry Ármin”. *Keleti Szemle* II, 1911/3, 197–199.

It is also more or less known how his position improved in his motherland, especially towards the end of his life. First, in 1860 he became an Elected Ordinary Member of the Hungarian Academy of Sciences, in 1893 he was provided with an honorary membership and the next year, he became a member of the Board of Directors. While he was quite active in international politics, the Hungarian Geographic Society was founded in 1872 on the initiative and with the leadership of János Hunfalvy, and it had ten founding members including Vámbéry. Vámbéry accepted to be the deputy president of the society from 1872 to 1888 and took a decisive role in the work. In many cases he read the yearly account (instead of the president of the society), and he gave lectures and regularly published in the journal of the society, *Földrajzi Közlemények*, published since 1873.¹¹ In 1889 he was elected the president of the society, but in 1890 he resigned. On the proposal of the secretary-general, in 1893 he was elected for his merits as an honorary president, and since 1897 he was honoured with the prestigious title of the constant honorary president together with Béla Széchenyi. While fulfilling his task as an honorary president, Vámbéry took part in events and sessions, accompanied celebrities and worldwide known travellers during their stay in Budapest, and announced their talk in the society.¹²

Vámbéry took an active part in the preparation of the Hungarian Millennial Celebrations as well, thus he was sent officially to Sultan Abdulhamid II to ask his consent to rent some of those precious artefacts that had been taken from Buda as spoils of war after the Ottoman conquest. He was supported in his mission by Count Ödön Széchenyi, leader of the Firefighter Brigades of Istanbul, who had been working in the Ottoman capital since 1874.¹³ Though his involvement is not clear yet, he must also have had a decisive role in the negotiations between the Hungarians and Turks, aiming to bring back from Istanbul and Izmit the relics of Imre Thököly, Ferenc Rákóczi II, Ilona Zrínyi, and their followers, who had fought for the independence of Hungary against the Habsburgs in the 17th and 18th centuries. The significant event, which was followed by millions of Hungarians, was finally realised in 1906.¹⁴

Later, Vámbéry mostly resigned from international politics and ceased visiting the capitals of the Ottoman and the British Empires. The spread of Turanism and Turkish nationalism paved the way for further involvement in social activities for

¹¹ Ármin Vámbéry and the Hungarian Geographic Society, vambery.mtak.hu/en/10.htm (downloaded: 06.12.2021.).

¹² As happened for example in 1898, when the Norwegian polar explorer Fridtjof Nansen, or in 1903, when the Swedish Central Asia researcher Sven Hedin – both honorary members of the society – read their lectures at the Society, vambery.mtak.hu/en/10.htm (downloaded: 06.12.2021.).

¹³ dr. KRIZSÁN László: “Vámbéry Ármin konstantinápolyi küldetése”. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 8 (1990). 67.

¹⁴ See: *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta HALÁSZ Hajnal, KATONA Csaba, Ólmosi Zoltán, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004.

Vámbéry, which has been barely researched yet. Turkish nationalists, who had been inspired by Vámbéry himself and his works in the field of Turkish grammar and literature, started organising themselves, especially after the proclamation of the Constitution (1908) and the dethronement of Sultan Abdulhamid II (1909). This resulted in the founding of the Turkish Society (Türk Derneği) in 1908, the Turkish Hearth (Türk Ocağı) in 1912, and the Turkish Motherland (Türk Yurdu) (first as a journal and later as a society) in 1911.¹⁵ It should be emphasized that among the founders of the Turkish Society was Imre Karácson, a Hungarian priest and historian, who was sent to Constantinople by the Hungarian State with the mission of researching the Ottoman archives and mapping the possible sources of the history of the Hungarian Kingdom.¹⁶ Thus, it is no coincidence that the strength of Turkish-Hungarian scientific relations were shown by the fact that the only foreign branch of the Turkish Society, the Ottoman Society of Literature (Edebiyyat-ı Osmaniyye Cemiyeti), opened its doors in Budapest in 1909 under the leadership of eminent Turkologist Ignác Kúnos. Gyula Germanus was appointed as the secretary, while Gyula Mészáros became the head librarian of the society. Vámbéry was given the honorary presidency, which he finally accepted.¹⁷ We have very limited information about the activities of the Society, however, it is obvious that a more influential measure was the establishment of the Hungarian Turanian Society. Although there are indications that its founding had been planned in 1905, nothing was done until 1910, and the first two years after its founding were rather uneventful.¹⁸ The Society was modelled on the structure of the Royal Asiatic Society with the purpose of achieving scientific and economic goals. This was reflected both in its sub-name (the Hungarian Asiatic Society) and in the Statutes of the Society, which were confirmed by the strictly economic motivation of the five expeditions that were organised in the first three years.¹⁹ Count Béla Széchenyi and Ármin Vámbéry were given the honorary presidency, while Pál Teleki became the president. In addition, Jenő Cholnoky and Béla Erődi, a former student of Vámbéry, were elected to the presidency, while Alajos Paikert, an eminent Turanist from the

¹⁵ Kemal H. KARPAT: “The Turkish Thinkers. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Fuat Köprülü”. In Kemal H. KARPAT: *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 374–396.

¹⁶ See: BENE István: *Karácson Imre élete és művei (1863–1911)*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1936; FODOR Pál: “Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján)”. *Keletkutatás*, 1989 Spring. 109–114.

¹⁷ GERMANUS Gyula: “Turk Darnay”. *Keleti Szemle*. 9, 1909/10. 341–344.

¹⁸ The hypothesis stems from the fact that a date of 1905 was included in a Turanist coat of arms plan that eventually decorated the book cover of hard-line Turanist Benedek Baráthosi Balogh, published in 1926, under the title *Turáni regék és Turáni mondák a világ teremtéséről*. See: Nizam Önen: *İki Turan. Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, 58.

¹⁹ Two of the five expeditions targeted Turkish territories: the one that was led by Rezső Milleker and Gyula Mészáros aimed at surveying the mineral resources of the Salt Lake (Tuz Gölü) and the Konya plain, while the other was led by Rezső Milleker with Béla Horváth around Kayseri. The other three expeditions targeted Lake Baikal, the Caucasus and the Aral and Caspian Seas.

Agricultural Museum, was elected as the executive chairman. Furthermore, we find such significant representatives of the political-economic-scientific circles as Mihály Károlyi, Albert Apponyi, István Tisza, Miklós Bánffy, Károly Hieronymi, Lajos Thallóczy, Leó Lánczy, Mihály Kmoskó, Gyula Germanus, Jenő Zichy, and Ferenc Hopp. At the same time, due to the diverse membership, fault lines soon appeared, as three more or less different approaches were present among the members: while for some Turan, which was in the focus, covered a purely geographical concept and they considered the society as a scientific gathering place, the economic-realist approach believed the society as a tool would make it easier for Hungarian products to reach Eastern markets, which later could make possible the “colonization” of the Balkans. The third group was formed by those who said that it was only possible for Hungary, which was trapped between Germanic and Slavic peoples, to develop strong Hungarian advocacy within the Austro-Hungarian Monarchy and in Europe with the support of the Turanian brothers.²⁰ At the same time, however, everyone agreed that closer ties should be established with the Turkish and other “sister organizations.” Thus, the magazine *Turán*, published since 1913, already included Turkish guest authors and brief Ottoman-Turkish summaries.²¹

Ultimately, however, the Society’s core aims were to stimulate Hungarian-Turkish economic relations. As part of the above-mentioned plans, the implementation of a project for Turkish students to gain professional experience in Hungary had already begun. The idea of which, according to some contemporary press reports, might have come from Izidor Baumgarten, the leader of the Hungarian Society in Constantinople, so the society opened Hungarian language courses in the Turkish capital.²²

To support all these initiatives at home, a Hungarian-Turkish Trade Association was founded in 1910 in the presence of Leó Lánczy, one of the wealthiest Hungarian bankers, at the meeting room of the Hungarian Commercial Bank of Pest. Minister Károly Hieronymi was appointed to be the patron of the organisation that had 132 members. Leó Lánczy accepted to be the president, Consul General Abdul Muktar became the Turkish co-president, while Béla Erődi, Turkish consul Simon Effendi, as well as Mór Gelléri and László Fürst were appointed as vice presidents.²³ The elderly Ármin Vámbéry again became the honorary president of the endeavour.

²⁰ FARKAS Ildikó: “A turanizmus”. *Unpublished* PhD thesis, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001, 59.

²¹ For further details see: Balázs ABLONCZY: *Go East! A History of Hungarian Turanism*, Indiana, Indiana University Press, 2022.

²² Izidor Baumgarten moved to Constantinople around the 1880s, where he soon became the official envoy of the Hungarian Museum of Trade and the National Railways. Later he was appointed as the director of the Constantinople Branch of the Hungarian Commercial Ltd. (Magyar Kereskedelmi Rt.) and the representative of the Austro-Hungarian Chamber of Commerce. Later he was awarded with the Medjidie and the Osmaniye Orders as well as the Knight’s Cross of the Order of Francis Joseph. See: *Budapesti Hírlap*, 24 April 1914. 13.

²³ *BME Honi Ipar*, 15 June 1910. 19.

This hitherto almost completely unknown undertaking's mission was to develop Hungarian export trade to the Ottoman Empire, thus a few months later it succeeded in convincing the Ottoman Minister of Trade, Bedros Haladjian, to be its Turkish patron, and as a result of an initiative that was taken by Ziya Balji, a Hungarophile Turkish wholesaler, even the first Turkish branch was also formed. The secretary of the association, Géza Egyesy, who took over the presidency from Láncty in the following year, was present at the opening ceremony, where the local office was established under the name of *Club Commercial Turco-Hongrois* with a Turkish and a Hungarian director.²⁴

The goal continued to be supporting the export of Hungarian industrial products and the import of Turkish agricultural products. In January 1911, Egyesy gave a lecture at the National Chamber of Industry, where he said that the Danube was an excellent route to boost Hungarian trade to the Ottoman Empire, and that the railways could only be reasonable for more expensive goods. However, all this would require a Hungarian colony in Turkey and the appearance of pettiness should be avoided.²⁵ The only problem with this was that Egyesy did not prove to be the best choice for this position either. As early as 1912, the Turkish Consulate General signalled to the Turkish Foreign Ministry that no one should take the inquiries that were sent on behalf of the association seriously, as the former president was trying to make deals for his own benefit.²⁶

As a result of the misunderstandings and other difficulties, very few of the outstanding plans could be realised. First Láncty resigned, and then in May 1912 the association dissolved itself. At the same time, we cannot say that the attempt was completely ineffective, since under the auspices of the association, a Turkish-Hungarian school was established in 1911 to support the Turkish students who had been studying in Hungary in developing their knowledge of the Hungarian language. The school was also open to those Hungarian merchants who wished to join Eastern trade by learning Ottoman Turkish. With the permission of the Ministry of Religion and Public Education, in the presence of Jenő Balogh and Viktor Molnár, Secretaries of State, Ahmet Muktar, Consul General of Turkey, and Egyesy, under the directorate of Vámbéry's ex-student Béla Eródi, the school was opened on 15 January 1911, aiming to support the Hungarian political and economic goals in the Orient. This was even openly proclaimed by the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Religion and Public Education.²⁷

²⁴ *Budapesti Hírlap*, 23 November 1910. 17.

²⁵ *Budapesti Hírlap*, 25 January 1911. 17.

²⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi (Ottoman Archive of the Presidency of the Turkish Republic – BOA), DH.MUI. (Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı) 159/122/1/1. (Haziran 1328 [June 1912]) BEO (Bâbüli Evrak Odası Evrakı) 4057/304235/1/1. (17 Haziran 1328 [30 June 1912], DH.MB. HPS. (Dahiliye Nezareti Mebâni-i Emriye ve Hapishaneler Müdüriyeti) M. 6/4/1/1. (2 Haziran 1328 [15 June 1912]).

²⁷ *Budapesti Hírlap*, 29 December 1910. 8.

Although it began operating in close cooperation with the association, from March 1912 onwards, thanks to the Turkish Consul General Fahrettin Bey, the school continued to operate free of charge and was sponsored by the Turkish representation. The teacher was Gyula Mészáros, who, in addition to his studies and research trips in Turkey and his expeditions to Central Asia, was already known among the Turks due to his Hungarian translation of the new Turkish constitution.²⁸ Next to him, a certain Ömer Feridun Effendi worked as a teacher.²⁹ However, the school, with 60 Turkish and 40 Hungarian students, was not as successful as it might have been. We know from the personal correspondence of the next Consul General, Ahmet Hikmet [Müftüoğlu], that he did not want to run the whole institution. In a letter dated 29 July 1913, Hikmet expressed his incomprehension that the Turkish Ministry of Public Works had not ceased insisting on maintaining the school and paying 3,000 Kurush per month, while from 1913 onwards the students needed to be enrolled in the school in the building of the Consulate General. As Hikmet wrote in one of his letters: “As if I don’t have enough to do, I even have to deal with this damn school.”³⁰ However, Mészáros, who ultimately worked as a Turkish employee, offered to publish the collection of his articles in a book dealing with the massacres against the Turks during the Balkan Wars – again on the basis of the Consul General’s private letters – in exchange for money.³¹ However, the experienced diplomat found an elegant solution to the problem: instead of giving him money, he arranged the 4th class of the Ottoman Order of Merit for the Hungarian Orientalist.³²

After spending decades in international diplomacy and backing every Hungarian endeavour that aimed at bringing closer the Hungarians and Turks at the political, economic, and cultural levels, Vámbéry passed away before the outbreak of WWI. He was commemorated throughout the Western world and in the Orient. His legacy was preserved by his students and different Hungarian scientific and political associations and societies of which he was a member. The Turanian Society, which became a government actor in 1916, succeeded in strengthening Turkish-Hungarian relations during the war years by giving the opportunity of Hungarian education to hundreds of Turkish students; Turkish-Hungarian and Hungarian-Turkish Friendship Societies were found, while a Hungarian Science Institute

²⁸ *A török alkotmány alaptörvényei*. Török eredetiből fordította: MÉSZÁROS Gyula Dr., Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, 1912.

²⁹ *Pesti Hírlap*, 9 January 1912. 4. The original name of Ömer Effendi was Jónás Elek, who returned to Hungary after a long stay in the Ottoman Empire, and then later became the Turkish teacher of the Eastern Academy and the Turkish-Hungarian School.

³⁰ Nil Türker TEKİN: *Peşte Günleri. Ahmet Hikmet Müftüoğlu’nun Özel Mektupları*, İstanbul, Ege Yayınları, 2011, 76.

³¹ The book was finally published: MÉSZÁROS Gyula: *A Balkáni háború kegyetlenségei (Eredeti török források alapján). Különnyomat az Alkotmány c. napilapból!*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1913.

³² TEKİN: *op. cit.* 56, 78, 85, and: (17 Eylül 1329 [30 September 1913]).

was opened in the Turkish capital in 1917.³³ In addition, it is worth mentioning that the son of Ármin Vámbéry, Rüstem Vámbéry, visited the Turkish capital in 1916, but there is very limited information about the nature and afterlife of the so-called Hungarian-Turkish Friendship of Arms initiative.³⁴

Works Cited

Archival materials

Başkanlık Osmanlı Arşivi (Ottoman Archive of the Presidency of the Turkish Republic – BOA):

DH.MUI. (Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı).

BEO (Bâbîâli Evrak Odası Evrakı).

DH.MB.HPS. (Dahiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishaneler Müdüriyeti).

Budapest City Archives, Budapest, HU BFL XIII.8 Rezey – Vavrek family correspondence (1855–1900).

National Archives of Hungary, Budapest, R 87 György Kmety-papers.

Primary and Secondary Sources

A török alkotmány alaptörvényei. Török eredetiből fordította: MÉSZÁROS Gyula Dr., Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya, 1912.

ABLONCZY B.: *Go East! A History of Hungarian Turanism*, Indiana, Indiana University Press, 2022.

Ármin Vámbéry and the Hungarian Geographic Society. <http://vambery.mtak.hu/en/10.htm> (downloaded: 06.12.2021.).

BENE I.: *Karácson Imre élete és művei (1863–1911)*, Győr, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, 1936.

CS. LENGYEL B. – MAKAI Á.: „Eberhardt Károly életútja és kitüntetései”. In: *Folia Historica* XXII, Budapest, 2004, 123–160.

³³ See: FODOR Gábor: *Magyar tudomány és régészet az Oszmán Birodalomban. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.

³⁴ BOA, HR SYS 2426/41. (29 September 1916). Hungarian priest Pál Schrotty also briefly mentioned the visit in one of his dispatches: “Likewise I met with Professor Dr. Ruzstem Vámbéry, who as a representative of the Military League that had been found by Count Gyula Andrássy gróf came for propagate it in Constantinople. He held a lecture behind closed doors to the members of the ‘Union et Progrés.’ Until now I haven’t heard anything about the outcome.” Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (Archive of the Archdiocese of Kalocsa), I. 1.a 132.ND Missio 1901–1918. Constantinople, 4 November 1916.

- CSORBA Gy.: „Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112, 1999/2. 352–398.
- CSORBA Gy.: „Új források Szilágyi Dánielről”. *Keletkutatás*, 2009 Autumn. III–133.
- CSORBA Gy. – FODOR G.: „Magyarok a Kelet kapujában: A Konstantinápolyi Magyar Egylet története (1850–1961)”. *Pro Minoritate*, 2021 Summer. 3–51.
- CSORBA Gy. – SUDÁR B.: „Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel”. In CSIRKÉS F. P. – CSORBA Gy. – SUDÁR B. – TAKÁCS Z. (eds.): *Függőkert. Orientalisztikai tanulmányok*, Budapest, 2003, 117–136.
- CSORBA Gy. – SUDÁR B.: „Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika”. In BIRTALAN Á. – MASANORI Y. (eds.): *Orientalista Nap 2003*, Budapest, MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, 2003, 10–22.
- CSORBA Gy. – SUDÁR B.: „İstanbul’da Macar Bir Sahaf: Dániel Szilágyi”. In *Türkiye’de Kitap Koleksiyonerleri ve Sabaflar II*. Derleyen ve yayına hazırlayan: R. N. BALI, İstanbul, Libra Kitap, 2020, 140–166.
- Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta HALÁSZ Hajnal, KATONA Csaba, ÓLMOSSI Zoltán, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004.
- FARKAS I.: „A turanizmus”. Unpublished PhD thesis, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001.
- M. FLANDREAU: *Anthropologists in the Stock Exchange: A Financial History of Victorian Science*, Chicago, University of Chicago Press, 2016.
- FODOR G.: *Magyar tudomány és régészet az Oszmán Birodalomban: A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története (1916–1918)*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021.
- FODOR P.: „Karácson Imre (születésének 125. évfordulóján)”. *Keletkutatás*, 1989 Spring. 109–114.
- GERMANUS Gy.: „Turk Darnay”. *Keleti Szemle*, 9, 1909/10. 341–344.
- HUTTKAY L.: „Éberhardt Károly, olasz királyi tábornok”. *Világ*, 1 March 1923.
- K. H. KARPAT: „The Turkish Thinkers. Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Fuat Köprülü”. In Kemal H. KARPAT: *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2001, 374–396.
- G. KMETY: *A Narrative of the Defence of Kars on the 29th September, 1855*, London, James Ridgway, 1856.
- dr. KRIZSÁN L.: „Vámbery Ármin konstantinápolyi küldetése”. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 8 (1990). 66–68.
- Magyar Tud. Akadémiai Almanach polgári és csillagászati naptárral MCMXII-RE.*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912.
- MÉSZÁROS Gy.: *A Balkáni háború kegyetlenségei (Eredeti török források alapján). Különnyomat az Alkotmány c. napilapból*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1913.
- MUNKÁCSI B.: „Vámbery Ármin”. *Keleti Szemle*, 11, 1911/3. 197–199.

- N. ÖNEN: *İki Turan. Macaristan ve Türkiye’de Turancılık*. İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- RÓNAY J.: *Naplótöredék. Hetven év reményei és csalódása. Nyomtatott kéziratul 10 példányban. I–VIII*. [Pozsony] [1885–1888].
- Splény Béla emlékiratai*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984.
- M. SÜREYYA: *Sicill-i Osmanî. Osmanlı Ünlüleri*. Yayına haz. Nuri AKBAYAR. Eski yazıdan aktaran Seyit Ali KAHRAMAN, İstanbul, Kültür Bakanlığı – Tarih Vakfı, 1996.
- N. T. TEKİN: *Peşte Günleri. Ahmet Hikmet Müftüoğlu’nun Özel Mektupları*, İstanbul, Ege Yayınları, 2011.
- VÁMBÉRY Á.: *Küzdelmeim*, Dunaszerdahely. Lilium Aurum, 2001.
- A. VAMBÉRY: *The Life and Adventures of Arminius Vambéry*, New York, F. A. Stokes, [1914.].
- VERESS S.: *A magyar emigratio a Keleten*, Budapest, Athenaeum, 1879. I– II.

Abstract

Our study shows two aspects of Armin Vambéry’s social network. In the first part, we will show how the Hungarian emigrants of 1848–1849 helped him during his first stay in Constantinople and how he established a relationship with the Ottoman elite through them. Moreover, he also owed his easy access to the academic circles in London to the same émigré circle. In the second half we focus on Vambéry’s involvement in different scientific and civil organizations through which he managed to boost the diffusion of Turanism in Hungary and the Turkish-Hungarian bilateral relations.

Keywords: social network, Károly Eberhardt, György Kmety, Dániel Szilágyi, Jácint Rónay

Rezümé

A tanulmányunk Vambéry Armin kapcsolati hálójának két aspektusát mutatja meg. Az első részben azt mutatjuk be, hogy az 1848–1849-es emigránsok hogyan segítették első konstantinápolyi tartózkodását és rajtuk keresztül hogyan épített ki kapcsolatot az oszmán littel. Sőt, ugyanennek az emigráns körnek köszönheti a londoni tudományos körökbe való könnyű bejutását is. A tanulmány második részében Vambéry tudományos és civil szervezetekben betöltött pozícióit tekintjük át, melyen keresztül aktívan segítette a turanizmus hazai szűrbe szökkenését, illetőleg a török-magyar kétoldalú kapcsolatok fejlődését.

Kulcsszavak: kapcsolati háló, Eberhardt Károly, Kmety György, Szilágyi Dániel, Rónay Jácint

DAVID MANDLER

Making Arminius Vámbéry: British Receptions in 1864–1865

Following his pioneering travels in Central Asia, the Hungarian Orientalist Arminius Vámbéry (1832–1913) set out to make his presence felt in British academic, cultural, and political circles in 1864. Soon after his first appearance in London, he became the most recognized Hungarian in Great Britain after Lajos Kossuth (1802–1894), and remained so in Great Britain for the next fifty years. It was this foundational period that created the stable and highly marketable persona as an Anglophile, Russophobe expert in Central Asian and Ottoman affairs in the context of the geopolitical struggles between Great Britain and Russia out of the protean subjectivity of the multilayered complex human being Arminius Vámbéry. By examining some private letters, newspaper reports, academic participation, and narratives of his travels in Central Asia, we trace the process by which a marginal figure from Hungary transformed himself into a significant, recognized, and stable voice in matters involving Central Asia and the Great Game.

The year 1864 proved crucial to Vámbéry's efforts to carve out a distinguished place in British cultural and political life. With his perilous journey in the double guise of a Turkish effendi masquerading as a dervish on a pilgrimage that took him across Khiva, Samarkand, and Bokhara just behind him, Vámbéry sent a letter to his friend and fellow linguist József Budenz (1836–1892) from Tehran in February 1864. “Unhoped for, and perhaps, unmerited respect,”¹ is how he describes the attention lavished upon him in Tehran not only by the Persian authorities (as reified in the shape of a medal from the Shah), but also by European embassies that sent reports about his activities back to their foreign offices. “Furnished with official recommendations,” as he puts it in this letter, the young traveler was ready to visit England and make his way to the crown prince “who as [he] hear[s] was very interested in Central Asia and [his] experiences.”² The thirty-two-year-old Vámbéry shrewdly recognized not only the value of the ethnographic and linguistic data he amassed, but also the geopolitical value of firsthand information British political actors needed to inform foreign policy in the face of Russian advances in the region. From this letter, it becomes clear that before he ever set foot on English soil, Vámbéry had already worked to create the right conditions for a favorable reception. The reports the British embassy in Tehran sent about him coupled with personal recommendation letters written in Tehran established his credibility and opened the right

¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár (MTAK). K, Ms 5450/221 (my translation).

² *Ibid.*

doors. In a real sense, Vámbéry's positive reception in the West was contingent not only on his marketable experiences but also on his authentication in the East.

In his own country, Vámbéry was barely known. While it is true that Hermann Vamberger, the mostly self-taught scholar born into a Jewish family in St. Georgen near Dunaszerdahely had secured personal and academic support as early as 1855 from a small group of Hungarian intellectuals along with the yet influential former Minister of Religion and Education József, Baron Eötvös (1813–1871), he had been physically absent from Hungary for seven years, living in Istanbul prior to his Central Asian expedition. It is of no surprise then that his return from Central Asia attracted little attention from wider Hungarian society in 1864, painful as it was to the traveler himself. True to his word, Vámbéry stayed in Hungary for a month, May 1864, before setting off for Great Britain.

Days after his arrival in London on June 9, 1864, the thirty-two-year-old traveler initially set out to meet a select group of British notables with an active interest in and knowledge of Central Asian affairs. Sir Henry Rawlinson (1810–1895), Sir Roderick Murchison (1792–1871), Viscount Strangford (1825–1869), Sir Austen Henry Layard (1817–1894), and Sir Justin Shiel (1803–1871) were among the first. In the preface of his first book in English entitled *Travels in Central Asia*, which he composed in three months during his sojourn in London, he thanked Sir Shiel, retired from his Persian diplomatic post for a decade, for hosting him at his house. In his autobiography *Arminius Vámbéry: His Life and Adventures*, written two decades after the events, he expanded on some of these meetings. Here, let me highlight two: his first meeting with Sir Henry Rawlinson, whom he characterizes as “the greatest living authority on all scientific and political questions associated with Central Asia,”³ and Sir Roderick Murchison, the longtime president of the Royal Geographic Society. Rawlinson, himself an explorer, scholar, and political agent in Persia and India, was the perfect first contact to make, for he occupied an influential position at the intersection of academics and politics. Perhaps not inconsequentially, he also shared Vámbéry's views regarding the dangers of Russian expansion in Central Asia and the need for British vigilance, which may have encouraged Vámbéry to publicize his own views. His connections enabled Vámbéry to meet other influential people. Sir Roderick Murchison received him next. Of him, Vámbéry writes, “the kind manner in which this noble-hearted gentleman treated me during my sojourn in London, and the rich hospitality which I so frequently enjoyed in his house, will be ever green in my memory.”⁴ Murchison proved to have been crucial in shaping the public dissemination of Vámbéry's narratives, authentication, and positive reception within the scholarly community, which translated into copious news reports in popular papers throughout Great Britain.

³ Arminius VÁMBÉRY: *Arminius Vambéry: His Life and Adventures. Written by Himself*, London, T Fisher Unwin, 1884, 328.

⁴ VÁMBÉRY: *Adventures*, 330.

Less than two weeks after his arrival in London, Vámbéry was reported to have been extended a favorable reception by the Royal Geographic Society at its concluding meeting. Reports about his debut at the Royal Geographic Society were disseminated in both liberal and conservative papers, reaching a wide cross-section of the reading public. *The Birmingham News* introduced Vámbéry to the reader as an “enterprising Hungarian traveler”⁵ who “penetrated not only into the heart of Central Asia ... but also succeeded in returning safely.” *The Bradford Observer*,⁶ a paper with a liberal orientation in the 1860s with a large circulation, and *The Manchester Times*,⁷ also a paper with a radically liberal history, both carried an almost identical report. The conservative paper *The Morning Post* expanded on the story by reporting further details. Accordingly, at the request of the Royal Geographic Society’s president, he performed a blessing in the role of a dervish. As reported in the official transcript of the Royal Geographic Society as well, he “closed his eyes and extended his arms, and with strongly accented intonation he delivered the blessing in Arabic, moving his arms to correspond with the intonation of his voice and concluding by drawing both hands over the breast.”⁸ The pronouncement of the blessing, which he would repeat on various occasions to the great amusement of his listeners, served to authenticate his assertion that he had performatively assumed the role of a mendicant dervish during his Central Asian travels while separating him from Muslim religious praxis.

Three British newspapers *Daily News*,⁹ *The Morning Post*,¹⁰ and *The Standard*¹¹ report on the meeting of the British Association for the Advancement of Science during which Sir Roderick Murchison praised Vámbéry’s achievements. According to Murchison, “There’s no record of any European visiting Samarkand until 1841,” when Russians were invited to explore for gold. He credited Vámbéry with describing hitherto unexplored regions. He further referred to him as “the zealous Hungarian M. Vámbéry” almost in the same breath as William Gifford Palgrave (1826–1888), the traveler, diplomat, and linguist who published his own popular book in 1865 entitled *Narrative of a Year’s Journey through Central and Eastern Arabia* (1862–1863). By this rhetorical move, Murchison valorized Vámbéry as a traveler worthy of public attention.

In addition to written accounts, Vámbéry literally shaped his image by disseminating multiple studio photographs of himself taken in London. Two such studio photographs from 1864 depict him in his dervish clothes and in a stylized turban, wearing long robes. The wide circulation of such orientalized images of Vámbéry

⁵ *Birmingham News*, Issue 1857, 20 June 1864.

⁶ *The Bradford Observer*, 23 June 1864.

⁷ *Manchester Times*, Issue 1585, 25 June 1864.

⁸ *The Morning Post*, Issue 28248, 29 June 1864. 2.

⁹ *Daily News*, 16 September 1864.

¹⁰ *The Morning Post*, Issue 28316, 16 September 1864.

¹¹ *The Standard*, Issue 12513, 16 September 1864.

served to establish his eastern bona fides in line with celebrated British travelers of the age. While more research is needed to establish exactly how these images were put to use in the British advertising campaign of Vámbéry's first book, we know such studio photographs had been used to target Hungarian readers. The great Arabist, Ignác Goldziher, Vámbéry's first student, refers to a very active Hungarian marketing campaign of said book in 1865. Writing many decades later after their relationship had soured, he derisively noted that "the walls of the capital city [Budapest] were plastered with large posters praising his book at the center of which appeared the picture of the noble, Jewish dervish."¹² Besides photographs, sketches of Vámbéry's seminal and deliberately sensationalized encounters in Central Asia were also published in his first book not only in the original English edition, but also in the American and Hungarian editions as well. Amongst them, the incident in which Vámbéry is almost unmasked as a European depicts a sketch of Vámbéry in his dervish clothes sitting on the floor.

As a newcomer to London and, for the most part, unfamiliar with the intricacies of English social etiquette, the Orientalized Hungarian traveler first had to undergo a metamorphosis in order to become palatable to polite English society. He credits his hostess Lady Sheil with giving him "the necessary hints as to the complicated laws and social tone of the West End."¹³ Contrary to this assertion, Emily Morese Symonds, writing under the pseudonym George Paston, affirms that it was actually John Murray's wife who taught him "how to eat and how to behave" before he could take his place as "the lion of the London Season."¹⁴ Presumably, both women intervened. Yet what matters is not the identity of the so-called civilizing force per se but rather that such interventions by the wives of his earliest benefactors in London – performing their own civilizing mission in the heart of the Empire – were not less consequential in "making" Vámbéry in a social sense than the assistance he received in the matter of revising his ethnological papers or the manuscript of *Travels in Central Asia*.

The Explorer, as he was often called, was "lionized" following the successful launching of his first book *Travels in Central Asia*. Reports on Murray's annual trade dinner testify that 1600 books were purchased by the trade, representing one of the highest numbers as was reported by *Nottingham Daily Guardian*¹⁵ and *The Manchester Times*.¹⁶ In addition to the book's reach on its own with multiple successive reprints, Vámbéry's narratives trickled into a large number of popular newspapers and magazines. By early 1865, amongst the more notable publications, Charles Dickens' bi-weekly *All the Year Round* published a rather detailed, six-page feature article entitled "The Hungarian Dervish," in which many of the founda-

¹² GOLDZIHÉR Ignác: *Napló [Diary]*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984, 32–33 (my translation).

¹³ VÁMBÉRY: *Adventures*, 332.

¹⁴ GEORGE PASTON: *At John's Murrays: Records of a Literary Circle 1843–1892*, London, John Murray, 1932.

¹⁵ *Nottingham Daily Guardian*, Supplement, 25 November 1864

¹⁶ *Manchester Times*, 26 November 1864, 384.

tional narratives of *Travels in Central Asia* are retold with a novelist's zest for detail. The article's anonymous author characterizes him as "a young Hungarian, studious of men's tongues, and versed in diverse languages of Europe and Asia ... impelled by scientific thirst for search into certain Asiatic relationships of the language of Hungary..."¹⁷ With an impressive circulation of at least 100,000 at the time, Dickens' magazine contributed greatly to the popularization of Vámbéry's persona and foundational travel narratives.

The Examiner, which at the time was still highly regarded as a publisher of leading writers and was read by the intellectual elite, published its own detailed review of *Travels* with lengthy sections lifted from the book, calling it "a curious book from its very nature, and somewhat eccentric, while deeply interesting and instructive, as giving us a personal and practical knowledge of the inner life of a people hitherto imperfectly known to us..."¹⁸ The review calls the author "a true Magyar, and a member of the Hungarian Academy of Pesth," who "under instructions from his society, travels in the country of the Turks or Turkomans in quest of the origin of the nation to which he belongs." The positive review, mistaken in its last assertion, concludes with the following prediction, meant to emphasize the singular value of Vámbéry's work: "It may be long before we again meet with a book the materials of which have been collected under conditions so singular, and which is at the same time so authentic and reliable."¹⁹

One of the most famous Hungarians in Victorian England was Governor Lajos Kossuth (1802–1894). Only seven years before Vámbéry's arrival in London, Kossuth was still very much present in British public discourse, having published countless articles in English and given well-received lectures. As *The Daily News* of London reports, "The subject of Monday's lecture was 'The Origin and Plan of the Organic Structure of Modern Europe,' which was described and illustrated with the usual pathos and ability of the eloquent Magyar."²⁰ The article affirms that "The hall was densely filled in all parts with an enthusiastic audience, who gave the noble exile a warm and generous reception." Kossuth is often described in various publications as the "noble Magyar" or "noble Hungarian." A studio photograph of Vámbéry from 1864 by J. Schreker deliberately stages him in a way that is strongly suggestive of Kossuth's own pictorial representations during that time period. Evidently, in 1864, Vámbéry was still able to capitalize on the memories of goodwill and excitement Kossuth's appearances had generated in Great Britain and, as it were, reenact the "noble Hungarian" and bracket his Jewish origins.

Nor was Vámbéry himself ignorant of the parallels between Kossuth's reception in Britain and his own. In a letter to one of the most important Hungarian novelists of the age, Mór Jókai (1825–1904), Vámbéry writes the following: "My present

¹⁷ "The Hungarian Dervish". *All the Year Round*, Vol. VIII, 11 February 1865. 66–72.

¹⁸ *The Examiner*, Issue 2968, 17 December 1864. 804.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *The Daily News*, Issue 3532, 10 September 1857.

journey in England is such a glorious march that was last seen by Kossuth amongst foreigners ... Tomorrow, I depart for Sheffield; it is strange that everywhere I am quartered at the same places where Kossuth was honored as a guest.”²¹ By December 1864, just six months after his first appearance and less than two months after the publication of his *Travels in Central Asia*, Vámbéry’s persona was so secure that the *Daily News* describes him as undergoing his “*first* transformation from a noble Magyar”²² to a Turkish effendi, without mentioning any of his prior metamorphoses.

While in Great Britain, Vámbéry was received warmly by influential figures in British political and cultural life. He frequently dined at the Athenaeum Club with Charles Dickens, to whom he was introduced by his illustrious publisher, John Murray.²³ He established a close personal connection with Matthew Arnold (1822–1888), the author of the poem “Sohrab and Rustum” (1853) and other influential poems and works of cultural criticism. Arnold mentions in a letter to his mother dining with Vámbéry on February 15, 1865,²⁴ and lending *Travels to Central Asia* to a friend in a subsequent letter.²⁵ He also began attending private dinners at the invitation of the famed soldier, translator, ethnographer, spy, and diplomat Richard Francis Burton (1821–1890), with whom he “sat cross-legged on cushions, swapping stories of their adventures in the East,” “enthraling” the young poet Algernon Charles Swinburne.²⁶ Vámbéry’s autobiographical accounts of his phenomenally positive reception in Great Britain are well supported not only by published reminiscences of his contemporaries, but also by numerous articles and reports published in the British press.

By 1865, a number of articles inflated Vámbéry’s academic credentials, referring to the Hungarian traveler as “Dr.” Vámbéry. For instance, *The Morning Post* reports that during “A special meeting of the members of the Royal Asiatic Society ... a short lecture was delivered by Dr. Vámbéry ‘On the Distinctions between the Religious Practices of the Eastern and Western Mahometans.’”²⁷ The article goes on to introduce him as follows:

Dr. Vámbéry, who is Hungarian and recently penetrated to Central Asia in the disguise of a dervish, had had ample opportunities of noticing the differences in the religious observances in Turkey and Arabia from those of the Mahometans in Bokhara and other places in the East, pointed out some of the marked dis-

²¹ Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). Levéltár, Fond V/629 (my translation).

²² The *Daily News*, Issue 5801, 9 December 1864 (my italics).

²³ Arminius VÁMBÉRY: *The Story of My Struggles*, London, T. Fisher Unwin, 1905, 258.

²⁴ Cecil Y. LANG (ed.): *Letters of Matthew Arnold*, Six Volumes, Charlottesville and London, The University Press of Virginia, 1997, 381.

²⁵ LANG: *Letters of Matthew Arnold*, 384.

²⁶ Mary S. LOWELL: *A Rage to Live: A Biography of Richard and Isabel Burton*, New York, W.W. Norton, 2000, 383.

²⁷ *The Morning Post*, Issue 28464, 8 March 1865. 6.

tinguishing features, which consisted chiefly of the more strict enforcement of the ceremonies of Mahometanism in the East, where fanaticism prevails in an exaggerated form...

Since Vámbéry's English, as the reporter states, was "difficult to understand" as a consequence of his "imperfect pronunciation of English,"²⁸ inventing a doctorate was a necessary move to bolster his authority.

Vámbéry himself was aware of just how imperfect his English pronunciation had been at this time. Of his first lecture, he later writes with characteristically self-deprecating humor: "Oh, glorious language of Shakespeare and Milton! I am sure nobody has ever tormented thee so much as I did in those thirty-five minutes; nobody has murdered the Queen's English in such a cruel way as the ex-dervish in Burlington House!"²⁹ As a compensatory gesture for the speaker's faulty pronunciation and lack of institutional affiliation, many publications inflated the ex-dervish's academic credentials, concealing the fact that the famed traveler did not even complete his high school education – and would have to wait for a decade and a half before receiving his first honorary doctorate. Soon after he secured an academic position at the University of Budapest later that year, many newspapers adopted "Prof. Vámbéry" as their preferred identifier, lending even more scholarly weight to Vámbéry.

The emerging expert on Central Asia boldly expressed his views even when they ran counter to prevalent opinion. *The Cheshire Observer and Chester, Birkenhead, Crewe and North Wales Times* reports a meeting of the Ethnological Society at which Vámbéry reveals a distinctly anti-racist tendency in his strong objection to a paper by one Mr. J. Crawford, which characterized the "negro" as an inferior race in terms of intellect.³⁰ This objection, seconded only by one of the four other respondents, did nothing to diminish the foreigner's reputation or academic opportunities. Two weeks later, Vámbéry appeared at another meeting of the Ethnological Society, chaired by J. Crawford. This time, Vámbéry stuck closer to his expertise. According to a report in *The Morning Post*, Vámbéry "mentioned that the Turcomans knew how to train horses better than the Arabs, and he described their methods of feeding them with bread and flesh." He added, "there are no bees in Central Asia, either wild or domesticated."³¹ From such reports, it becomes clear that the contemporary British press positioned the Hungarian traveler as a connoisseur of Turkoman cultural practices, one blessed with the observational powers of a born naturalist.

Reports of dinners and awards at which Vámbéry was feted appeared throughout the rest of 1865, further enhancing his renown and credibility. *The Morning Post*³²

²⁸ *Ibid.*

²⁹ VÁMBÉRY: *Adventures*, 336.

³⁰ *The Cheshire Observer and Chester, Birkenhead, Crewe and North Wales Times*, Issue 511, 15 April 1865. 5.

³¹ *The Morning Post*, Issue 28507, 27 April 1865. 3.

³² *The Morning Post*, Issue 28529, 23 May 1865. 2.

and *The Hampshire Advertiser*³³ both inform their readers that Dr. Livingstone and Mr. Vámbéry participated in “The anniversary festival of the Literary Fund.” In addition, at least six papers reported on the annual meeting of the Royal Geographical Society. We learn from *The Pall Mall Gazette*³⁴ that “A testimonial of the value of 40 pounds was awarded to Dr. Armenius [*sic*] Vámbéry for his adventurous travels in Turkistan” (May 22, 1865). *The Standard*,³⁵ *The Belfast News-Letter*,³⁶ *The Hampshire Advertiser*,³⁷ *The Leeds Mercury*,³⁸ and *The Morning Post*³⁹ offer their own reports on the same event. By this time in 1865, Vámbéry was so popular that he was included in the toast of the chairman to such iconic travelers as Dr. Livingstone, Captain Grant, and Mr. Palgrave. The chairman calls Vámbéry “the famous Hungarian explorer of Central Asia, whose fascinating manners and great natural abilities were the best possible passport that he could give among the uncivilized tribes among whom he had so successfully travelled in the character of a dervish. (Cheers).” Less than a year after his arrival in London, “Arminius Vámbéry” was, as it were, made.

By the time he died in 1913, Arminius Vámbéry had enjoyed an almost fifty-year period of recognition as the most well-known Hungarian in Great Britain. *The Geographical Journal* summarized the life and significance of “the distinguished Orientalist traveler,” highlighting his “distinctly Anglophile attitude in the political questions that arose between [England and] Russia in Central Asia.”⁴⁰ As the obituary makes it clear, “to an earlier generation the name of Vámbéry was a household word in connection with Central Asian matters.” Clearly, the meticulous strategy conceived and executed in 1864–65 through meetings with English academic and cultural notables, popular lecture tours, striking studio photographs, copious newspaper reports, and an exciting first book served to transform a lame, Hungarian Jewish traveler from a marginal position into a durable celebrity, in a real sense *making* “Professor Arminius Vámbéry,” the political commentator, protean Eastern Brother, informant of the Foreign Office, and erudite advisor and authority on Central Asia.

³³ *The Hampshire Advertiser*, Issue 2177, 20 May 1865. 7.

³⁴ *The Pall Mall Gazette*, Issue 89, 22 May 1865.

³⁵ *The Standard*, Issue 12726, 23 May 1865. 6.

³⁶ *The Belfast News-Letter*, 26 May 1865.

³⁷ *The Hampshire Advertiser*, Issue 2178, 27 May 1865. 2.

³⁸ *The Leeds Mercury*, Issue 8460, 23 May 1865.

³⁹ *The Morning Post*, Issue 28529, 23 May 1865.

⁴⁰ “Obituary: Arminius Vambéry”. *The Geographical Journal*, Vol. 42, No. 5. (November 1913), 500–501.

Works Cited

- The Belfast News-Letter*, 26 May 1865.
- Birmingham News*, Issue 1857, 20 June 1864.
- The Cheshire Observer and Chester, Birkenhead, Crewe and North Wales Times*, Issue 511, 15 April 1865.
- The Bradford Observer*, 23 June 1864.
- The Daily News*, Issue 3532, 10 September 1857.
- The Daily News*, Issue 5801, 9 December 1864.
- Daily News*, 16 September 1864
- The Examiner*, Issue 2968, 17 December 1864.
- GOLDZIHNER, I.: *Napló [Diary]*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984.
- The Hampshire Advertiser*, Issue 2178, 27 May 1865.
- The Hampshire Advertiser*, Issue 2177, 20 May 1865.
- “The Hungarian Dervish”. *All the Year Round*, Vol. VIII, 11 February 1865. 66–72.
- PASTON, G.: *At John’s Murrays: Records of a Literary Circle 1843–1892*, London, John Murray, 1932.
- Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). Levéltár, Fond V/629.
- The Leeds Mercury*, Issue 8460, 23 May 1865.
- LANG, C. Y. (ed.): *Letters of Matthew Arnold*, Six Volumes, Charlottesville and London, The University Press of Virginia, 1997.
- LOWELL, M. S.: *A Rage to Live: A Biography of Richard and Isabel Burton*, New York, W.W. Norton, 2000.
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK). K, Ms 5450/221.
- Manchester Times*, 26 November 1864.
- The Morning Post*, Issue 28248, 29 June 1864.
- The Morning Post*, Issue 28316, 16 September 1864.
- The Morning Post*, Issue 28464, 8 March 1865.
- The Morning Post*, Issue 28507, 27 April 1865.
- The Morning Post*, Issue 28529, 23 May 1865.
- Nottingham Daily Guardian*, Supplement, 25 November 1864.
- “Obituary: Arminius Vambéry”. *The Geographical Journal*, Vol. 42, No. 5. (Nov. 1913), 500–501.
- The Pall Mall Gazette*, Issue 89, 22 May 1865.
- The Standard*, Issue 12513, 16 September 1864.
- The Standard*, Issue 12726, 23 May 1865.
- Proceedings of the Royal Geographical Society*, Vol. 8 (267–274), 1864.
- VAMBÉRY, A.: *Arminius Vambéry: His Life and Adventures. Written by Himself*, London, T Fisher Unwin, 1884.
- VAMBÉRY, A.: *The Story of My Struggles*, London, T. Fisher Unwin, 1905.

VAMBÉRY, A.: *Travels In Central Asia; Being An Account Of A Journey From Teheran Across The Turkoman Desert On The Eastern Shore Of The Caspian To Khiva, Bokhara, and Samarcand; Performed in the Year 1863*, New York, Harper & Brothers, 1865.

Abstract

This article traces the earliest receptions of the Hungarian Orientalist Arminius Vámbéry (1832–1913) in Great Britain during the years 1864–1865. By examining contemporary British newspaper reports complementing Vámbéry’s letters and autobiographical works, this study sheds light on the ways in which Arminius Vámbéry, the protean subjectivity of the multilayered, complex human being, was “made” as a stable, colorful and marketable “noble Hungarian” Anglophile expert of Central Asia in British public discourse in 1864–65.

Keywords: Arminius Vámbéry, self-made man, Hungarian Orientalist, receptions, Victorian England

Rezüimé

Ez a tanulmány a magyar orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913) legkorábbi, 1864–1865 közötti nagy-britanniai recepcióit mutatja be. Vámbéry leveleit kiegészítő korabeli brit lap-értesülések és önéletrajzi munkák vizsgálatának segítségével világossá válik, hogy milyen módon alakult ki Vámbéry többretegű, összetett, próteuszi szubjektivitásából egy stabil, színes és piacképes kép 1864–65-ben a brit közbeszédben.

Kulcsszavak: Vámbéry Ármin, Arminius Vambéry, self-made man, magyar orientalista, recepciók, viktoriánus korszak

CSEHI DÓRA ANASZTÁZIA

A macska kulturális és vallási jelentősége az iszlámban¹

1. „A Próféta azt mondta: »Egy asszonynak a Tűz (Pokol) jutott osztályrészül egy macska miatt, melyet bezárt megfosztva egyaránt élelemtől és annak lehetőségétől, hogy a föld élősködőivel szabadon táplálkozhasson.«²

2. „Halld: a macska gonoszkodott velünk. Ó, sahinsah, segíts, segíts minket! Mert e zsarnok uraskodón büntet. Most azonban határtalan étkű. Mert mióta aszkéta lett és hű, Jó muzulmán – ötöt zabál egyből.»³

A jelen tanulmányt bevezető két idézetet hipotézisünk megvilágítása céljából tűntettük fel. Ezek közül az első egy *hadísz*, a második egy 14. századi perzsa tanmeséből származó részlet.⁴ Közös vonásuk, hogy utalnak a macskára. Azonban e két szöveg perspektívája szignifikáns eltérést mutat. Előbbi a macskák iránt kifejezendő kitüntetett tiszteletre hívja fel a figyelmet, utóbbi a képmutató muszlim, a kegyetlen uralkodó szimbólumaként jeleníti meg ezt az állatot. A hadísz pozitív, míg a mese negatív benyomást kelt olvasóiban a macskákról. Dolgozatunkban ezt az iszlámban fellelhető, a vallási és hétköznapi vagy irodalmi gondolkodás között feszülő kettőséget, ellentmondást szeretnénk behatóbban vizsgálni.

A macskákat említő, azokra utaló vallási iratok szövegekörnyezetük alapján két főbb kategóriába sorolhatók. A textusok egy része jellemzően valamely tiszteletben álló történelmi muszlim személy macskákkal szembeni példás cselekedetei és gondolatai köré szerveződik, azokat beszéli el. Az ilyen források összefoglaló megnevezésére itt a *deskriptív* vagy leíró szövegek terminust vezetjük be. A vonatkozó iratok másik része az iszlám gyakorlati életre vonatkozó tanításainak kontextusában, parancsok, tilalmak formájában jelenik meg. Ezeket *preskriptív* vagy előíró szövegeknek nevezhetjük. Az utóbbi kategóriába tartozó források túlnyomórészt összegyűjtött, lejegyzett *hadíszok*, emiatt már jellegükből fakadóan is nyomatékosabbak, elevenebb hatással bírnak. A leíró szövegek nagyjából az iszlám szent

¹ Jelen kutatómunka a Károli Gáspár Református Egyetem támogatásával és szervezésében, *A késoantik és koraközépkori Közel-Kelet és Közép-Ázsia történeti narratívái, vallási hagyományai* című kutatási pályázat keretein belül valósult meg.

² *The Prophet said »A woman entered the (Hell) Fire because of a cat which she had tied, neither giving it food nor setting it free to eat from the vermin of the earth.«* – Szahíh Al-Buhári 3318/ 59. könyv; 124. hadísz; Ibn Omár közölte. Vö. Szunan Ibn Majá 4256/ 37. könyv; 157. hadísz.

³ Obejd-e ZAKÁNI: „Az egér és a macska.” In Gyárfás Endre (ford.): *Zákáni versei*. Terebess Ázsia E-Tár, terebess.hu/keletkultinfo/zakani.html. Letöltés: 2024. 02. 19.

⁴ A *hadísz* Mohamedre való hivatkozást tartalmazó közlés, a Próféta mondásait, tetteit, tilalmait és parancsait, testi vagy erkölcsi tulajdonságát foglalja magába.

iratainak csoportján kívül eső, valamely egykori szóbeli hagyományhoz tartozó elbeszélések megőrzött formái, ezért – bár még ma is elevenen élnek a kulturális-vallási emlékezetben – erejük és jelentőségük is kisebb.⁵

A dolgozatunkat bevezető, több különböző formában, de azonos jelentésben fennmaradt *hadísz* a témában egyik leggyakrabban idézett előíró szöveg hely. Két alapvető értelmezési lehetőséget kínál. Egyfelől hordoz vagy hordozhat egy általánosabb, minden állatra kiterjedő erkölcsi tanítást. Ebben az esetben a macska itt nem konkrétum, hanem az állatok egész közössége szimbólumaként értékelendő. Egy másik perspektíva a macskát adottnak veszi, és a vallási tanítást erre alapozottan fogalmazza meg. A muszlim hagyományban főként inkább ez utóbbi álláspont rögzült. Amennyiben itt a macskát valóban egzaktnak tekintjük, úgy két további lehetséges állítást kell megfogalmaznunk a *hadísz* elemzése nyomán. Az első, hogy a macska kitüntetett állat, mely az embertől fokozott megbecsülést érdemel és követel. A vele szemben tanúsított bánásmód más, szigorúbb megítélés alá esik. A második, hogy a macska szorosan kapcsolódik a muszlimok hitének lényegéhez, az iránta tanúsított bánásmód vízválasztó lehet Pokol és Paradicsom között. A Próféta tanításában a macska már nem pusztán etikai, hanem közvetlen vallási kontextusban, a vallás, a hit kardinális részeként mutatkozik meg előttünk.

Egy további, ehhez a forráscsoporthoz tartozó, hasonlóképp sokszor idézett *hadíszban* a macska a rituális mosakodás tárgyalása kontextusában jelenik meg. Ez a példa konkrétabb, mivel benne már nem pusztán a vallás általában, hanem az iszlám egy adott gyakorlati szegmense kerül említésre. A forrás tanúsága szerint a Próféta rituálisan tisztának minősítette a macskát. „Kabsáh bint Káb bin Málík – Ibn Abú Katadá házastársa volt – beszélt el » [...] vizet készítettem elő neki [Ibn Abú Katadának] az ima előtti mosakodáshoz. [...] Egy macska jött inni, ezért leengedte az edényt, míg az inni kezdett.« [...] [Így szólt Katadá] »Ó húgom! Meglepődsz ezen? [...] Csakugyan Allah Küldötte azt mondta »Nem tisztátalan ez, csak egy közületek.«”⁶

⁵ Bár a Korán számtalan helyen említ állatokat több különböző kontextusban, macskával nem találkozhatunk az iszlám legfontosabb szent könyvében.

⁶ *Kabsah bint Ka'b bin Malik – she was (married) with Ibn Abi Qatadah – narrated »[...] I poured water for him [Qatadah] to use for Wudu. [...] A cat came to drink, so he lowered the container until it drank.« [...] [Qatadah said] »O my niece! Are you surprised at that? [...] Indeed Allah's Messenger said »It is not impure, it is only one of those roam around among you.« – Dzsámí at-Tirmidhi 92/ 1. könyv; 92. hadísz; Humaida bint Ubaid bin Rifá közölte. Vö. „A Próféta azt mondta: »Mosd ki hétszer azt az edényt, amelyből a kutya ivott: az első vagy az utolsó mosás törtéjnen porral. És ha a macska iszik belőle, mosd ki egyszer.« – The Prophet said »Wash the vessel the dog has drunk from seven times: the first or the last of them with dirt. And when the cat drinks out of it, wash it once. – Dzsámí at-Tirmidhi 91, 1. könyv; 92. hadísz; Abu Huraira közölte. Vö. „Allah Küldötte azt mondta »A macska nem érvényteleníti az imát, mert egyike azoknak a dolgoknak, melyek hasznosak otthonainkban.«” – The Messenger of Allah said: »Cats do not invalidate the prayer, because they are one of the things that are useful in the house.« – Szunan Ibn Majá 369/ 1. könyv; 103. hadísz; Abu Huraira közölte. – Ami érvényteleníti a rituális tisztaságot, az érvényteleníti az imát is. A macska nem töri meg a tisztaság állapotát, így az imát sem érvényteleníti. A forrásban egy utilitarista érv jelenik meg logikai kapcsolatban a macskák rituális tisztaságának megállapításával. Vö.*

A macskák muszlimok életében betöltött helyének jelentőségét hangsúlyozza az a – korábbiakkal szemben immár – profán terek állattartását szemléltető *hadísz* is, mely szerint a Próféta egy időben látogatásai során különbséget tett a macskát illetve kutyát tartó családok otthonai között. „Abu Huraira mesélte, hogy Allah Küldötte egy időben meglátogatott néhányat az *Ansár* otthonai közül, de a közelben volt egy ház, amelybe soha nem tért be. Ez elszomorította az ott élőket, ezért így szóltak: »Isten Küldötte, te meglátogatod ennek és ennek a házát, de a miénket soha nem keresed fel.« A Próféta így válaszolt: »Mert van egy kutya a házatokban.« Azt mondták: »Az ő házukban macska van«, mire Ő ekképp felelt: »A macska ragadozó vadállat.«⁷ A forrásban megjelenő indoklás jellegét tekintve egyszerre lehet racionális vagy empirikus és irracionális vagy vallási természetű. A Próféta azzal érvelt cselekedete, különbségtétele mellett, hogy a macska ragadozó állat (amely fogait, karmait használja a maga által elfogott zsákmány megölésére).⁸ Ez az indoklás értékelhető úgy, mint ami a macskák és kutyák közötti fiziognómiai, etológiai különbségeken alapul. Ugyanakkor a Próféta érve nehezen sorolható be a racionális vagy irracionális (értsd: vallási) perspektívák kategóriáiba. A határozott kijelentés egy logikailag látszólag kevésbé megalapozott vagy összefüggő állításon alapul, ami arra enged minket következtetni, hogy a természettudományos, biológiai megközelítés helyett Mohamed döntése és magyarázata mögött inkább vallási motivációt érdemes keresnünk.⁹

Dzsámí at-Tirmidhi 92/ 1. könyv; 92. hadísz. A rituális tisztaságot tárgyaló források két különböző, egy haszonelvű és egy szubsztanciális érvet idéznek.

⁷ *Abu Huraira told that God's messenger used to come to the house of some of the Ansar, but that near it was a house which he never visited. That distressed the people, so they said, »Messenger of God, you visit so and so's house, but you never visit ours.« The Prophet replied, »It is because there is a dog in your house.« They said, »There is a cat in their house,« and he replied, »A cat is a beast of prey.« – Al-Maszábíh 4513/ 22. könyv; 198. hadísz; Darakútni közölte. (Az *Ansár* kifejezés azokat a medinaiakat jelöli, akik Mohamedet Mekkából való kénytelen kivándorlásakor befogadták, ügyének hű pártolói és segítői voltak. Azokat a mekkaiakat, akik kivándorlásakor a Próféta Médinába kísérték, *Mubádžsirúnnak* [Vele kivándorlóknak] nevezik.)*

⁸ Vö. Szunan Ibn Majá 369/ 1. könyv; 103. hadísz; Abu Huraira közölte. Mindkét *hadísz* szubsztanciális (racionális) érvet használ a macska fizikai és rituális tisztaságának leírásához (hasznosak; ragadozók), emellett érdemes megfigyelni, hogy a két forrás egyikében sem látható szoros logikai kapcsolat az állítás és a vele párhuzamosan megjelenő érv között.

⁹ Vö. „A Próféta azt mondta: »Nem lépnek be az angyalok abba a házba, amelyben akár egy kutya, akár egy kép van.« – *The Prophet said, »Angels do not enter a house that has either a dog or a picture in it.« – Szahíh Al-Bukhári 3322 / 59. könyv; 128. hadísz; Abu Talha közölte. – Vö. „Allah Küldötte azt mondta: »Bárkinnek, aki kutyát tart – kivéve, ha az egy vadászatra vagy terelésre kiképzett, idomított kutya – naponta két *kirát* levonnak a jutalmából.« – *The Messenger of Allah said: »Whoever keeps a dog except one that is trained for hunting or a dog for herding livestock, two Qirats will be deducted from his reward each day.« – Szunan an-Naszá-i 4286/ 42. könyv; 24. hadísz; Ibn Omár közölte. – Jelen dolgozat keretei között nincs lehetőségünk részletesen kitérni az itt idézett, kutyákra vonatkozó források beható elemzésére. Mindazonáltal a legalapvetőbb megállapítást már ezek olvasata alapján is megfogalmazhatjuk, azaz, hogy míg a kutyákat a legtöbb forrás rituálisan tisztátalannak, a macskákat tisztának jelöli meg. Ez azonban önmagában nem jelenti azt, hogy az iszlámban a kutyákkal szembeni gyűlölet, ellenszenv általános volna, mint ahogyan az a közvélekedésben is helytelenül elterjedt.**

Egy, az eddigiekkel minőségében azonos forrás tanúsága szerint az iszlám helyteleníti, hogy a macskákat kereskedelmi árukként kezeljék.¹⁰ A *hadisz* megértése érdekében azonban ezúttal először vissza kell tekintenünk annak keletkezési körülményeire és a korszak különböző tradícióira. A középkori Közel-Keleten ugyanis sem a macskahús fogyasztása, sem pedig a macskákkal történő kereskedelem nem volt ismeretlen. A macskák árusításának szokása a fennmaradt források alapján megközelítőleg már a 3./6. századtól igazolható, de vélhetően ez a hagyomány már ezt megelőzően is létezett. Arab és perzsa emlékek egyaránt tanúsítják, hogy a korabeli emberek hiedelme szerint a fekete macska húsának fogyasztása védelmet nyújtott a varázslatokkal szemben. Úgy gondolták továbbá, hogy a macskahús által az ember elnyerheti az állat jellemét, belső tulajdonságait is.¹¹ Mindebből úgy tűnik, a Próféta *hadiszban* megfogalmazott tanítása egy ismert, helytelennek ítélt szokásrendszerrel szemben jelent meg, arra vonatkozó válaszként funkcionált.

Fentebb már megismerkedtünk Mohamed vonatkozó, formális vallási tanításai-val, most pedig néhány leíró forrás elemzésén keresztül személyes gondolatvilágát, macskákkal való őszinte kapcsolatát próbáljuk meg közelebbről szemlélni. Egy elbeszélés szerint egyszer, amikor a Próféta katonáival hádjáratra indult, egy kölykeit tápláló macskát pillantott meg az úton. Hogy békét hagyhassanak az állatnak, egy másik, kerülő irányban haladtak tovább.¹² Visszafelé Mohamed a macskát magához vette és Müezzának nevezte el. Egy másik történet tanúsága szerint a Próféta egyszer imára indulva látta, hogy ruháján szeretett macskája pihen. Ezért ahelyett,

¹⁰ Szunan Abu Dávúd 3479/24. könyv; 64. hadisz. – Vö. Szunan an-Naszá-í 4286/42. könyv; 24. hadisz; Ibn Omár közölte.

¹¹ Az iszlámon (*islam*) kívüli vallásos magatartásokat, felfogásmódot, népi hiedelemvilágot a tudomány az *islamicate* terminussal jelöli. Utóbbi olykor majdhogynem teljesen ellentétes képet tükrözhet a szigorú értelemben vett iszlám látásmódjával. Egy zoroasztrianus mitológia szerint például a macskát a „Gonosz Szellem” teremtette, és épp a gonosszal való kapcsolata miatt tabu is volt a Szászáni Perzsiában. Rossz természetűnek, kártékonynak tekintették, ellentétben a kutyával, amelyet hűségéért dicsérték. A zoroasztrianus hitvilág szerint a macska tisztátalannak minősül. Természetüket, viselkedésüket rossznak ítélték, tolvaj és ravasz állatokként jellemezték, melyre különböző arab és perzsa közmondások is utalnak. (A példákhoz lásd: Arab közmondások. Elektronikus kiadás: Terebess Ázsia E-Tár, terebess.hu/keletkultinfo/arabkoz.html. (Letöltés: 2024. 02. 19.) Hálátlannak tartották, mert úgy gondolták, hogy evés közben a macska azért hunyja be a szemét, hogy ne lássa, ki eteti őt. (Vö. Talmud, Horayot 13a:23) A népi gyógyászatban úgy tartották, hogy a macska ürüléke jól funkcionál kenőcsként és idegen testeket eltávolítandó orvosi segédeszközként is. Hitték továbbá, hogy a macska vére hasznos a lepra, epéje pedig az arcbénelás ellen. (Vö. az egyiptomi népi gyógyászatban például a kandúrok szőrét, zsíráját és ürülékét illetve a nőtény macskák placentáját és szőrét fertőtlenítésre használták.) A macskák viselkedését a jövőre utaló ómenként is megpróbálták értelmezni. Például, ha a macska gazdáinak társaságában a mancsát nyalogatja, vagy az ajtó felé fordul, várhatóan vendégek fognak érkezni. (Mahmúd OMIDSZALÁR „Cat I.” In *Mythology and Folklore*. In *Encyclopaedia Iranica*, 1990, iranicaonline.org/articles/cat-in-mythology-and-folklore-khot (Letöltés: 2024. 02. 19.)

¹² Ekrem BUGRA, „Love of cats a sign of faith in Islam.” In *Daily Sabah*. Isztambul: 2017, dailysabah.com/feature/2017/12/11/love-of-cats-a-sign-of-faith-in-islam Letöltés: 2024. 02. 19.

hogy felébresztette volna az állatot, levágta a viselet ujját.¹³ Ezek a szövegek akadálytalanul összevethetőek a hiteles muszlim szöveghagyományban megjelenő források tartalmával, azzal nem ellentétesek és nem mutatnak jelentős eltérést szemléletmódjukban vagy képhasználatukban. Emellett az említett hadjárat történeti hitelessége is valószínűsíthető, pontos helye Uhud közelében lehetett. Ezek az elbeszélések megismétlik a fentebb már megismert, macskákkal szemben elvárt bánásmódot, annak gyakorlati példáiként működnek. Minthogy azonban ez a két idézett hagyomány különbséget mutat azokkal a forrásokkal, melyeket a következőkben fogunk elemezni, ajánlott lehet a leíró szöveghagyományok kategóriáján belül két további alcsoportot is meghatározni. Azokat a történeteket, melyek tartalmukat és szemléletmódjukat tekintve a *hadiszókkal* szorosabb hasonlóságot mutatnak, illetve azoktól csak formájukban térnek el, homogénnek nevezhetjük. Ezzel szemben az olyan fennmaradt forrásokat, melyek jelentősebb mértékben mutatnak kívülről érkező, idegen hatásokat – azaz jól azonosíthatóan hordozzák a környező kultúrák, népek, vallások egyes szimbólumait, felfogásmódját, történeteit vagy azok részleteit – a heterogén jelzővel különböztethetjük meg.¹⁴

Egy, az utóbbi kategóriába sorolható szöveg a macskák fején látható „M” mintázat eredetének elbeszélését őrizte meg. A leírt tradíció Mohamed érintését jelöli meg e forma eredetüül, magát a motívumot pedig áldás, illetve annak jeleként értékeli. A magyarázat ennek megfelelően és ez alapján az, hogy az állatok által hordozott jól ismert jel valójában a Próféta nevének kezdőbetűje.¹⁵ Az elbeszélés tartalmi középpontjában az átviteli mágia áll. Ebből arra következtethetünk, hogy eredetének hátterében egyfelől valamely népi vallásosságban rejlő hagyomány, hiedelem jelenik meg, másfelől külső kulturális vallási hatást is hordoz. A leírt történet vezérgondolata szinte teljesen megegyezik egy ismert keresztény szövegvariánssal.¹⁶ A hagyomány feltételezett heterogén eredete melletti érvet megerősíti

¹³ L. A. VOCELLE: *Revered and Reviled. A Complete History of the Domestic Cat*. London, Great Cat Publications, 2016, 30.

¹⁴ Uo. 30. Az elkülönítést megnehezítette az a tapasztalat, hogy a keresztény kultúrkörben léteznek a homogén kategóriába sorolt szövegekhez hozzávetőleg hasonló hagyományok. Ezek többnyire a tizenkettek apokrif evangéliumában jelennek meg, és Jézus személyén keresztül példázzák a macskák tisztelését. Az egyik elbeszélés szerint például Jézus egy falun áthaladva észrevett néhány fiatalembert, miközben azok egy macskát kínoztak. Először felszólította, majd elűzte őket onnan. Mivel azonban ezek a történetek nem mutatnak konkrét egyezést a muszlim szöveghagyománnyal, hanem pusztán a macskák iránti pozitív magatartás (egyszemélyű) példázatában hasonlítanak, nem láttuk szükségesnek, hogy a már elemzett leíró szövegeket a heterogén kategóriába emeljük.

¹⁵ VOCELLE: i. m. 31. Vö. Maneka Sanjay GANDHI „The Prophet’s love for Animals.” In *Kashmir Observer*, 2021, kashmirobsvr.net/2015/12/25/the-prophet%C2%92s-love-for-animals (letöltés: 2024. 02. 19.). Vocelle szerint egy átlagos, Gandhi szerint egészen pontosan Műezza volt az a macska, melynek homlokát érintve a Próféta áldásával a cirmos macskákra hagyta ezt sajátos mintázatot.

¹⁶ A keresztény elbeszélés szerint Jézus születése után, amikor Mária nem tudta álomba ringatni síró gyermekét, egy kőbormacska tért be a jászolba. Az állatnak rövid idő alatt sikerült megnyugtatnia az újszülöttet, ezért Mária az állat fején, finom érintéssel fejezte ki halálját. Ekképp egy áldást hagyott a macskára, ami a muszlim tradícióban is ismert „M” motívumban vált láthatóvá. A történet keresztény

az a különös ellentmondás, hogy bár Mohamed nevének kezdőbetűje valóban egy „M” hang, ezt az arab nyelvben a latintól teljesen eltérő betűformával jelölik, mely azonban nem egyezik a macskák fején látható mintázattal. Egy hasonlóképp az átviteli mágián alapuló, az előbbivel tartalmilag közel azonos hagyomány a macskák hátán látható mintázat eredetét és az ekképp elnyert áldás mibenlétét fejtegeti. A leírás szerint miután a Próféta háromszor érintette egy macska – némely források tanúsága szerint egészen pontosan Muezza – hátát, az állat bundáján jellegzetes csíkos mintázat jelent meg, mely később minden macskára tovább öröklődött.¹⁷ Ennek a történetnek fennmaradt kettő, ezzel részben megegyező és/vagy ebből eredő szövegváltozata is. Egyik szerint ez az áldás nem Mohamedtől, hanem Alitól – a negyedik kalifától és a sízmus első imámjától – származik. Az előző variánssal összevetve itt további különbség, hogy az érintés nyomán nem a mintázat, hanem egy adottság szállt a macskákra, melynek köszönhetően képesek mindig zuhanást követően a saját talpukra érkezni. A másik szövegvariáns ismételten Mohamed érintését említi és ebből következteti a feltételezett áldást. Azonban itt már nem az eredeti elbeszélésben szereplő mintázat, hanem az Alit említő hagyományban megjelölt hajlam szerepel. Ezen felül ebben a verzióban már az áldás eredetének magyarázata is megjelenik. A leírás tanúsága szerint az eset háttérében a Próféta egy bizonyos macska iránt érzett hálája keresendő, amelyik megmentette életét egy veszélyes kigyótól.¹⁸ Minthogy alapmotívumuk a mágia, a példaként említett történetek illetve elbeszélésváltozatok feltételezhetően a népi hiedelemvilág termékei. Mivel azonban ezek egyikének sem igazolható történeti vagy szerzői hitelessége, fokozott nehézséget jelentene az eredeti forrás többletől való megkülönböztetése. A szövegek párhuzamai mellett ezek további érdekessége, hogy bennük megjelenik Ali személye is, azaz a leíró példázatok itt már nem kizárólag a Próféta életének aspektusaira koncentrálnak.

Mohamed és Ali mellett a vonatkozó források meghatározó alakja volt még Abu Huraira is, a Próféta társa, akit a hadíszok egyik legtermékenyebb narrátoraként tartanak számon. Életének macskákkal kapcsolatos fejezeteiből ránk maradt elbeszélések a Próféta tetteit, tanításait leíró történetek tartalmával rokon szemléletmódot és tartalmat közvetítenek. A róla fennmaradt szövegek jellegére való tekintettel – minthogy nem mutatnak éles ellentmondást az iszlám gondolatvilágával, illetve nem hordozzák más kultúrák, vallások esetleges hatásainak lenyomatát sem – ezek a források a homogén kategóriába sorolandók. Az Abu Huraira cselekedeteit szemléltető vonatkozó irodalom fókuszában jellemzően nevének eredetét, illetve a mögötte álló hagyományokat elbeszélő történetek szerepelnek. Ezek néhány kisebb eltérés kivételével tartalmukat tekintve közel azonosak. Tanúságuk szerint Abu

.....
perspektíva felőli értelmezése szerint tehát a jellegzetes mintázat nem Mohamed, hanem Mária nevének kezdőbetűjeként értelmezendő.

¹⁷ VOCELLE: i. m. 31. Vocelle az előző lábjegyzetben említett példában egy idegen macskáról, itt Muezzáról ír.

¹⁸ Ekrem BUGRA: i. m.

Huraira neve eredetileg Abd Samsz (Nap szolgálja) volt. Ma ismert megnevezését – melynek jelentése megközelítőleg „akinek macskája van” – csak később kapta, feltehetően szeretett állata után, akit több forrás is megemlít. Az egyik ilyen szöveg szerint egyszer Abu Huraira kecskéket gondozva egy kóbor kölyök macskát talált, akit később ruhájában rejtett el. Mikor dolga végeztével visszatért, társai észrevették nála az állatot és kérdezősködni kezdtek felőle. Miután elmesélte nekik, mi történt, azok a „macska gazdája” nevet adták neki.¹⁹

Elérkezve a vallási iratok és hagyományok áttekintésének végéhez, a tanulmány második felében az iszlám világ egy olyan aspektusát próbáljuk meg megvilágítani, melyben a fentebb vázolt népi és vallási gondolkodás, a hiedelmek és a hadiszok szemlélete egyszerre, egy közös keretben jelenik meg. Minthogy a művészet olyan kimeríthetetlen forráskészlet, mely képes hordozni minden kor emberének antropológiai vagy történelmi alaptapasztalatát csakúgy, mint vallási és kulturális látásmódját, a következőkben irodalmi alkotásokat teszünk analízisünk tárgyává. Elterjedtségük illetve forrásértékük okán a középkori arab és perzsa művészet néhány jólismert tanmeséjét szeretnénk itt felidézni. Ezekben a művekben a macska két különböző formában, kontextusban jelenhet meg. Működhet alanyi szerepben személyek szimbólumaként, és mutatkozhat tárgyi funkcióban létformájának megfelelő alakban. Az előbbi esethez tartozó példákban azt próbáljuk vizsgálni, hogy a macska milyen jellemeket, emberi karaktereket tükröz. Ennek eredménye függvényében választ kaphatunk arra, hogy a korabeli ember hogyan gondolkodott a macskákról, miként látták azt, hogyan vélekedtek annak belső tulajdonságai felől és ezt mennyiben befolyásolhatta vallási gondolkodásuk. Azokban a történetekben, melyekben a macska nem antropomorfizált szimbólumként, hanem szubsztanciájának megfelelő, azzal azonos formában tűnik fel, az állattal való bánásmód korabeli személyes és vallási vetületeit próbáljuk meg áttekinteni, ugyancsak a dolgozatban fentebb már leírt észrevételeinkkel összevetendő. Célunk, hogy az így elemzett tanmeséken keresztül jobb rálátást nyerjünk arra, hogyan határozta meg együtt a vallási és a hétköznapi gondolkodás, az ortodoxia és a hiedelemvilág az emberek macskákról alkotott képzeiteit, illetve az ezekkel az állatokkal kialakított kapcsolót a vonatkozó vallási és kulturális környezetben.

Alapvetően kettő, az iszlám világban – és később az európai gondolkodásban is – sokszor idézett mesegyűjteményt teszünk elemzésünk tárgyává. Kulcsfon-

¹⁹ „Abu Hurairának neveztek, mert a családom kecskéit gondozva egy nap találtam egy kóbor kölyök macskát, amelyet a ruhaujjamban rejtettem el. Amikor visszatértem a társaimhoz, meghallották a macska dorombolását a ruhámban, és azt kérdezték: »Mi az, ó Abd Samsz?« Azt válaszoltam: »Egy macska, amelyet találtam.« »Tehát te Abu Huraira (egy macska gazdája) vagy.« válaszolták, és a név ezután ragadt rám.” – *I was called Abu Hurairah because I would tend to the goats of my family, and one day I found a stray kitten which I placed in my sleeve. When I returned to my people they heard the kitten purr in my sleeve and they asked, »What is that, O Abd Shams?« I replied, »A kitten I found.« »So you are Abu Hurairah (Father of cats)«, they responded and the name stuck thereafter.* – (Al Aal wal Ashaab Society „Abu Hurayrah in the eyes of the Ahlul Bayt” In *Mabahjajab Institute*, Bahrein: 2021, mahajjah.com/abu-hurayrah-in-the-eyes-of-the-ahlul-bayt (letöltés: 2024. 02. 19.). Vö. Dzsámí at-Tirmidhi 3840/ 49. könyv, 240. hadisz 240.

tosságú forrásaink a következőkben az *Ezeregyéjszaka meséi*, illetve *Kalila és Dimna* szövegtörzsek lesznek. Ezek a textusok egymással több ponton mutatnak hasonlóságot mind keletkezéstörténetüket, mind tartalmukat, felépítésüket tekintve. Mindkét forrásra igaz, hogy keletkezési helyük nagyvonalakban a mai India, Irán, Irak, Egyiptom, Törökország és esetleg Görögország területére tehető. Míg azonban az *Ezeregyéjszaka meséit* említő legkorábbi források csak a tizedik századra datálhatóak, addig a *Kalila és Dimna* szövegegyüttesre vonatkozóan már a hatodik századból is találhatunk hivatkozásokat. Mindazonáltal ezeket a szövegeket hosszú évszázadokon keresztül másolták, fordították, melynek során többször kiegészítették, módosították eredeti tartalmukat. Ez a felismerés valószínűtlenné teszi az egyedüli szerzőséget, amit a korpuszok stílusa, a köznyelvi kifejezések és nyelvtani hibák is igazolni látszanak.²⁰

A macskákat ábrázoló fabulák szereplői bizonyos pontig egy ismétlődő motívumot látszanak hordozni. Az antropomorfizált macska mellett általában valamilyen nála kisebb és gyengébb állat jelenik meg, így például egér vagy valamely madárfaj. Ebben a kontextusban az erő, igazságtalanság, álnokság vagy hatalom képében megjelenő ragadozóval szemben, annak alárendelt állapotban tűnik fel a gyengéséget, kiszolgáltatottságot, elesettséget, igazságot szimbolizáló másik entitás. Az ilyen történetek általában az erősebb elnyomó és a gyengébb reménykedő karakterek közötti feszültséget emelik ki, valamint a jónak a rossz feletti győzelme példázatára fókuszáltan vezetnek végig a történetet.

Az *Ezeregyéjszaka meséi* között szerepel egy olyan társadalomkritikát megfogalmazó elbeszélés, melyben a megszemélyesített embertípusok egy egér és egy macska alakjában tárulnak elénk.²¹ Előbbi a kegyes, őszinte, ártatlan, jószívű, segítőkész, míg az utóbbi a kegyetlen, ravasz, hazug és rosszindulatú belső értékeket képviseli. A cselekmény a macska álszent, fondorlatos bűne és az egér hősiességének megmenekülése formájában realizálódik. Egy elmesélt, de vélhetően csak kieszelt, megjátszott sikertelen éjszakai vadászat után a fáradt, megtört ragadozó élelmet, szállást keresett a rágcsálónál. Miután az félve, gyanút sejtve ugyan, ám mégis megsegítette társát, a macska megerősödve, kipihenten megtámadta jótevőjét. A történet ezen a ponton vallási színezetet nyer. A transzcendens közbeavatkozásának köszönhetően az egér megmenekült, ellensége pedig az Isten haragjával szembenézve nyerte el büntetését.²²

²⁰ Mivel ezek a szövegek térben és időben nagy teret töltöttek be, történeteiken keresztül nyomon követhető a különböző szemléletmódok, kulturális hatások megjelenése, változása. Vizsgálódásunk szempontjából ez azért fontos, mert segíthet megítélnünk, hogy vélhetően mely macskákat említő szövegekben mutatkoznak, illetve fedezhetőek fel a dolgozat elején elemzett vallási iratok hatásai. A szövegek többszerzősége pedig igazolhatja, illetve nyomatékosítani képes az iszlám látásmódjának feltételezett hatását, minthogy az azonos aspektust tükröző szövegek mögött nem egy individuum művészi fantáziája, hanem több ember nézőpontja valószínűsíthető.

²¹ PRILESZKY Csilla (ford.): *Az Ezeregyéjszaka meséi*, VI. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2000, 362–365.

²² Vö. Az ilyen típusú történetek egyéni művészek munkáiban is fennmaradtak. Obejd-e Zákáni *Egér és macska* című versének főszereplője az elemzett fabulában ábrázolt macskával és annak természetével

Egy ezzel az elbeszéléssel laza párhuzamban álló történet a *Kalila és Dimnában* is olvasható. Itt a macska mellett megjelenő másik antropomorfizált állatalak egy veréb. A szimbolizált jellemelek, embertípusok az előző történetben foglaltakhoz hasonlóan oszlanak meg az erősebb és a gyengébb karakterek között. A cselekmény itt is a hatalmasabb ragadozó és a jelentéktelen áldozat között feszülő haragra, ellenszenvre épül. A macska egy időben kedvére vadászott a verébfiókák között, ezért a madarak félelmükben szövetségbe kötöttek riválisukkal szemben. Néhány további állat segítségével a történet végére sikerült felgyújtaniuk a macska búvóhelyét, ahol az kölykeivel együtt megégett. Az *Exeregyéjszakabéli* mesével a macska negatív szimbólumértéke és az elnyomottak elnyomókkal szembeni győzelmét leíró befejezés tekintetében mutat egyezést. Itt azonban nem jelenik meg isteni intervenció, valláserkölcsi mozzanat.²³

Az eddig bemutatott irodalmi példaktól alapjaiban térnek el azok az elbeszélések, melyekben a macska nem megszemélyesített cselekvő alanyként, hanem a különböző aktusok passzív végpontjaiként működik. Ebben a kontextusban mindig az emberek környezetében, alárendelt szerepben jelenik meg. A naturális ábrázolásmód már nem az állat karakterének antropomorfizációjára összpontosít, hanem ember és állat általános, hétköznapi kapcsolatát tükrözi. Ebben az értelemben e kontaktus empirikus tapasztalatainkhoz hasonlóan lehet pozitív és negatív egyaránt. Azonban ezek különlegessége gyakran éppen az, hogy úgy hordozzák a valóság negatív tapasztalatának visszhangját, hogy azt pozitív jelentésben, egy másik perspektívában értelmezik újra. Ennek megfelelően a macskák független természete és vadászösztöne többször olyan élethelyzetekben, szituációkban, sorsfordulatokban jelenik meg, melyekben az említett negatív tulajdonságok új, pozitív jelentést nyernek. A számtalan szerteágazó

.....
 rokon. Ez a történet hasonlóképp egy társadalomkritika, melynek főszereplője a képmutató muszlim híveket szimbolizáló macska. Miután a hipokrata ragadozó a mecsetben rendszeresen úgy fohászokodott Allah bocsánataért, hogy a szent térből kilépve továbbra is könyörtelenül bánt az egerekkel, az egymással szembenálló érdekeket képviselő karakterek végül az erőszak nyelvén kerestek megoldást a közöttük fennálló konfliktusra. Ennek a példának az érdekessége, hogy közvetlen utalást tartalmaz a muszlim társadalomra, annak hibáira és ebben a környezetben, vallási-valláserkölcsi kontextusban értékelni negatív szimbólumként a macskát.

²³ Beydeba: *Kelile ve Dimne*. Ford. Sadık Yalsızuçanlar. Istanbul, Lacivert Yayincılık, 2007, 51–53. A vérszomjas, könyörtelen, ravasz jelzőkön túl a korabeli állatmesékben gyakran találkozhatunk a kapzsi tulajdonság megjelölésével is az antropomorfizált macska alakja mellett. Ezek a tanmesék a fentebb elemzett történetekhez hasonlóan erkölcsi tanítást, példázatot hordoznak, ahol a macska az elbeszélés végén megkapja büneiért, negatív jelleméért megérdemelt büntetését. A *Kalila és Dimna* két ilyen állatmesét is magában foglal. Mindkettő egy kapzsi, a saját életével elégedetlen, telhetetlen személyiség szimbólumaként jeleníti meg a macskát. Az egyik ilyen példában egy gazdag, kövér kóbor kandúr meghívására hagyta el szerető gazdáját a történet fő karaktere. Véletlen egybeesés, isteni közbeavatkozás vagy a sors keze, hogy mikor új társával együtt megérkezett a palotába, a pasa épp addigra elégette meg a háza körüli kóbor macskák jelenlétét, és parancsba adta azok megöletését (Uo., 24–25). A másik ugyanebbe a forrásgyűjteménybe tartozó tanmese ezzel közel azonos, az eltérés csupán annyi, hogy palota gazdagsága helyett a szomszéd udvarának galambjai csábították bűnre a macskát. (Uo., 127–128.)

tanítást, erkölcsi példázatot megfogalmazó történetek ily módon permanensen közvetlen vagy közvetett utalást hordoznak emberek és macskák idealizált együttélésére.

Észrevételeink igazolásául dolgozatunk egyik utolsó elemzendő forrásaként a *Kalila és Dimna* egy tanmeséjét idézzük.²⁴ Ebben a történetben a macska tárgyi, mellékszereplői funkciót tölt be. Nem antropomorf szimbólum, nem tükröz pozitív vagy negatív emberi karaktereket, értékszemleges. A szöveg egyszerű, de építő jellegű erkölcsi tanítást közöl egy dervis drámai példáján keresztül. A főszereplő férfi egy szegénységben, egyszerű életet élő ember. Feleségével fiuk született, akire egy nap az apja vigyázott, míg édesanyja a nagyszülők látogatására indult. Váratlanul azonban a palotából emberek érkeztek, hogy vallási kérdéseket tisztázzanak a férfival és elvigyék őt. Gyermekét féltvén távolléte idejére a bölcsőhöz kötözte és mellé helyezte macskájukat, hogy az megvédje. Visszatérte után az apa a macskát megpillantva vérfoltokat látott annak bundáján, ezért mérgében azonnal megölte az állatot. A házba beljebb lépve azonban észrevette, hogy a gyermek a bölcsőben alszik és mellette egy kígyótetem hever. Mikor ráébredt arra, hogy a fia életét megmentő macskát megölte, büntudata élete végéig kínozza. A mese által közvetített erkölcsi tanítás az elhamarkodott ítéletek, döntések és a cselekedetek negatív példájának tárgyalása kontextusában jelenik meg. A gazdáját szolgáló, hűséges macska pozitív képben mutatkozik. Viselkedésének ábrázolásmódja fikatív. A férfi az adott szituáció helytelen megítélése okán meggondolatlanul cselekedett. Bűne terhe alatt élete végéig szenvedett. Fájdalmának eredete kettős: szeretett macskája meghalt – mi több, az ő keze által; ezen felül megölt egy ártatlan állatot, akinek valójában hálával tartozott volna. A gyász, illetve a macska iránt érzett szeretet motívumának ábrázolásmódja figyelemreméltó, és már önmagában okot adhat a hadiszok hatásának feltételezésére. A főszereplő kétségbeesett önostorozása további kérdések megfogalmazására ösztönöz. Miért épp a macska jelenik meg a történetben, mikor a kifejezni kívánt tartalom szempontjából a kutya alakja is megfelelő lett volna? Csak helytelen döntése és a macska halála keserítette el ennyire vagy bűnének túlvilági következményeitől rettegett? Mindezzel arra szeretnénk utalni, hogy a szóban forgó mese akár az iszlám vonatkozó vallási iratai szemléletének hatását hordozó forrásként is értékelhető.

Egy ezzel a példával részben rokon elbeszélés olvasható az *Ezeregyéjszaka meséi* között is.²⁵ A párhuzam a macska cselekményben betöltött szerepében, ábrázolásmódjában, és minőségében fedezhető fel. Itt az előző példához hasonlóan nem antropomorf szimbólum, illetve nem aktív alanyként működik a történetben. Funkciója másodlagos, egy dialógusban elhangzó utalás szintjén jelenik meg. A tanmese egy groteszk esetet idéz, melyen keresztül több különböző, általános erkölcsi tanítást fogalmaz meg. Egy szabó és felesége életét különös haláleset, gyilkosság zökentette ki régi ritmusából. Miután vendégül láttak egy embert, és az étkezés közben véletlenül megfulladt, mivel rettegetek felvállalni a történeteket, a holttestet be-

²⁴ Uo., 167–171.

²⁵ PRILESZKY Csilla (ford.): *Az Ezeregyéjszaka meséi* I. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999, 244–328.

tegnak álcázva, betakarva elvitték egy zsidó orvoshoz. Ő kötelességét teljesítendő sietve megbotlott a testben, ami emiatt legurult a lépcsőn. A zsidó azt hitte, ő ölte meg, ezért az előző házaspárhoz hasonlóan megpróbálta másra hárítani a felelősséget. Az áldozatot a muszlim szomszédos területére vitette. A muszlim megpillantva az emberi alakot a kertben azt élőnek gondolta. Minthogy hosszú ideje próbálta elfogni azt, aki az értékeit rendszeresen megkárosítja és eltulajdonítja, bortal ütötte a sötétben látott alakot, mert úgy gondolta, ő a keresett bűnös. A macska ebben az epizódban jelenik meg. A muszlim korábban a tettest macskának vagy kutyának vélte, ezért azokat meg akarta öletni. Úgy gondolta, most a valódi elkövetőt találta meg, ezért felsőhajtva boldogan köszönte meg, hogy mégsem végzett tévedésből az állatokkal. Később ő is észrevette, hogy az ember, akit mérgében ütött, halott. Magát gyilkosnak ítélve a korábbiakhoz hasonlóan megpróbált titokban szabadulni a holttesttől. Utoljára egy keresztény ember botlott a halottba, aki ugyancsak élőnek gondolva ütni kezdte. Ő nem járt olyan sikerrel, mint a zsidó és a muszlim, mert a szemtanúk mindent időben jeleztek az illetékeseknek. A keresztényt elfogták és halálraítélték, de épp mikor az akasztófán állt, minden korábbi elkövető is őszintén, önként tanúvallomást tett a maga bűnéről. Mikor azonban az igazi tettest akasztották volna, addigra a szultán hírére vette a történeteknek és maga elé rendeltetett minden érintettet. A történet egyik érdekessége, hogy bár mindhárom ábrahामी vallás egy-egy hívét beemeli a tárgyalásba, a macska a muszlim esetének kontextusában jelenik meg. Ezen felül a macska említése az állat negatív tulajdonságainak negációja formájában valósul meg. Az előző tanmesével ellentétben itt nem a macska megölésének vétké körvonalazódik előttünk, hanem a hála ennek el nem követéséért.

Befejezve az ismertetni kívánt források elemzését, alább néhány gondolatban összegezzük eredményeinket, majd megfogalmazzuk konklúzióinkat. A tanulmány elején felvázolt kérdéseink mentén különböző írott és szóbeli hagyományok áttekintésén keresztül először feltérképeztük a muszlimok macskák iránti kitüntetett figyelmének vallási motivációját, eredetét. Analízisünk eredményeként a macskák iszlámon belüli tekintélye illetve annak alakulása mögött három lehetséges kiindulópontot, befolyásoló tényezőt ismertünk fel és különböztettünk meg. A muszlimok hitének vonatkozó szegmensét leginkább meghatározni képes forráscsoportnak a Próféta életét elbeszélő *hadísz* irodalom mutatkozott. Mohamed macskákkal való kiemelkedően pozitív, megkülönböztetett bánásmódja, példázatai és tanításai egyszerre racionálisak és irracionálisak. Indítékai és állításai mögött szimultán jelenik meg az állat természetes és rituális tisztasága melletti argumentum, valamint a macska sérthetlenségének vallási axiómája. Minthogy a Próféta élete példájának követése jellemzően a muszlimok hitének esszenciális részét képezi, a macskák körüli dialógusban az említett vallási iratok hatása megkérdőjelezhetetlen. Mindamellet az e szövegek által közvetített szemléletmód a hitelesnek tartott, kanonizált vallási iratcsoportokon kívül eső, ámde a tradíció emlékezetében mégis fennmaradt, eredetileg szóbeliségen alapuló, utólag lejegyzett forrásokban is megjelenik. Ezeket könnyedebb nyelvi kifejezésmód jellemzi, nem közölnek

konkrét vallási tilalmat vagy parancsot, hanem szemléletes példázatok formájában rögzítik egy-egy tiszteletben álló történelmi muszlim személy cselekedeteit vagy gondolatait. Fontos ismervük ezen felül, hogy esetenként hordozzák más vallások, kultúrák egyes konkrét történeteit vagy azok részleteit. A *hadiszókkal* ellentétben ezeknek a muszlimok gondolkodására tett hatása valamelyest elhanyagolhatóbb, ugyanakkor mivel megismétlik azok perspektíváját, vélhetően ez a szöveghagyomány is fontos részét képezi a hívek macskák iránt kifejezett szeretete fejlődésének. Miként azonban arra már dolgozatunk elején is utaltunk kérdés formájában, macskákkal szemben pozitív magatartást megkövetelő források nem kizárólagosak az iszlám világban sem. A szűkebb értelemben vett vallás (*islam*) képzet- és tanrendszerét szorosán kísérik ugyanis olyan hiedelmek, babonák (*islamicate*), melyek a népi vallásosságban gyökereznek, és gyakran az eddig bemutatott ortodox nézőponttól teljesen eltérő perspektívát tükröznek. Ez a felfogásmód sok esetben meglehetősen negatív, antipatikus magatartást fejez ki, vár el a macskákkal szemben. Itt eltűnik a rituális tisztaság alaptétele és a bántalmazás tilalma, helyüket az állatra ártalmas babonás elképzelések és vallási aktusok veszik át. Mint azonban azt elemzésünk során is láthattuk, ez utóbbi felfogásmód nem különül el élesen az ortodox perspektívától, hanem ezek találkozási pontokon kölcsönösen hatnak egymásra.

A különböző nézőpontok egyidejű előfordulása jól nyomon követhető az emberek macskák körüli cselekedeteit kategorikusan szabályozó *hadiszók*, valamint a népi művészet irodalmi példáin keresztül. A népi és vallási forrásokban kimutatható szemléletmódok aránya és hatásuk mértéke azonban inverz. A mindennapokban döntően a *hadiszók* által képviselt nézőpont realizálódik. A vallás vonatkozó tanításai, példái fokozatosan szorították ki az attól eltérő meglátásokat. Ugyanakkor épp ellenkezőleg, az antropológiai tapasztalatokhoz szorosabban kapcsolódó, élményközpontú népi hitvilág és képzetrendszer mégsem szűnt meg, hanem a művészetben tört figyelemre méltó utat magának. De miként az egyes vallási iratok magukban foglalják a kívülről érkező hatások reakcióit, úgy az irodalmi alkotások is tükrözik a vallási gondolkodás esetleges impulzusait. A túlnyomórészt macskákat negatív, antropomorf szimbólumokként applikáló fabulák mellett találkozhatunk azok pozitív reprezentációival is, mely kontextusban az emberek környezetében, az ő cselekedeteik függvényében jelennek meg ezek az állatok. Az előbbi irodalmi példákban a szimbólumalkotás módszertának, folyamatának ismeretében feltehetően az antropológiai tapasztalatokhoz szorosabban kötődő, természetes népi hitvilág perspektívája keresendő. Utóbbi esetben, minthogy az ilyen típusú történeteket már nem köti az azonos állati és emberi jellemek közötti párhuzam ábrázolásának szabályrendszere, továbbá mert ezek inkább ember és állat színes, változó kapcsolat és viszonyrendszerének szemléltetésére koncentrálnak, célravezetőbb a vallásos gondolkodásmód érvényesülését feltételeznünk. A népi mesékben ábrázolt idealizált kapcsolat macskák és emberek között tekinthető a mindennapokban tapasztalt, vonatkozó vallási perspektíva hatására bekövetkező változások leképződésének.

A jelen tanulmány keretei között azt a karakterisztikus ellentmondást próbáltuk mélységeiben áttekinteni és megérteni, mely a macskák körüli dialógusban az iszlám hagyományon alapuló tanrendszere és az e vallás által felölelt különböző kultúrák népi irodalma között mutatkozik. Eredményeink alapján a következő konklúziót fogalmazhatjuk meg. A vallási és művészeti irodalom által közvetített szemléletek heterogenitásának oka látszólag az azokban érvényesülő különböző vallásos látásmódok, azaz a szűkebb értelemben vett vallás (*islam*) és a népi hiedelemvilág (*islamicate*) diszkrepanciája valamint ezek egymásra gyakorolt hatása, együttélése.

Bibliográfia

- Al Aal wal Ashaab Society: „Abu Hurayrah in the eyes of the Ahlul Bayt” In *Mahajjah Institute*, Bahrein: 2021. mahajjah.com/abu-hurayrah-in-the-eyes-of-the-ahlul-bayt/ Letöltés: 2024. 02. 19.
- B. O’KANE et al.: „Kalila wa Demna” In *Encyclopaedia Iranica* Vol. XV, Fasc. 4, 386–397.
- BEYDEBA: *Kelile ve Dimne*. Ford. S. Yalsızuçanlar, Isztambul, Lacivert Yayıncılık, 2007. static.s123-cdn.com/uploads/3286448/normal_5fd9e0531c6e8.pdf Letöltés: 2024. 02. 19. 11:40
- CHISTI: „Sufism and Dreams” In *The Sufi Tavern*, 2018. sufi-tavern.com/sufi-doctrine/sufism-and-dreams/ Letöltés: 2024. 02. 19.
- D. W. ENGELS: *Classical Cats. The Rise and Fall of the Sacred Cat*. London, Routledge, 1999.
- Ekrem BUGRA: „Love of cats a sign of faith in Islam.” In *Daily Sabah*. Isztambul, 2017. dailysabah.com/feature/2017/12/11/love-of-cats-a-sign-of-faith-in-islam Letöltés: 2024. 02. 19.
- Encyclopedia Britannica szerkesztői: „The Thousand and One Nights”. In *Encyclopedia Britannica*, 2023. britannica.com/topic/The-Thousand-and-One-Nights Letöltés: 2024. 02. 19.
- G. J. OUSELEY és E. F. UDNY (ford.): *The gospel of the holy twelve*. Whitefish, MT, Kesinger Publishing, 1924; 2004.
- J. MALEK: *The Cat in Ancient Egypt*. London, British Museum Press, 19931.
- KISS Zs. H. (ford.): *A Kegyes Korán értelmezése és magyarázata magyar nyelven*. Budapest, Hanif Iszlám Kulturális Alapítvány, 2010.
- L. VOCELLE: *A. Revered and Reviled. A Complete History of the Domestic Cat*. London, Great Cat Publications, 2016.
- M. FURBER: *Rights and Duties Pertaining to Kept Animals A Case Study in Islamic Law and Ethics*. Abu Dhabi, U.A.E., Tabah Papers Series, 2015. tabahresearch.org/wp-content/uploads/2016/03/Musa-Furber-Kept-Animals-tabah-En.pdf Letöltés: 2024. 02. 19.

- M. OMIDSZALÁR: „Cat I.” In *Mythology and Folklore*.” In *iranicaonline*, 1990. iranicaonline.org/articles/cat-in-mythology-and-folklore-khot Letöltés: 2024. 02. 19.
- M. S. GANDHI: „The Prophet’s love for Animals.” In *Kashmir Observer*, 2021. kashmirobserver.net/2015/12/25/the-prophet%C2%92s-love-for-animals/ Letöltés: 2024. 02. 19.
- O. ZÁKÁNI: „Az egér és a macska.” In Gyárfás Endre (ford.): *Zákáni versei*. Terebess Ázsia E-Tár. terebess.hu/keletkultinfo/zakani.html Letöltés: 2024. 02. 19.
- PRILESZKY Cs. (ford.): *Az Ezeregyéjszaka meséi*, I–VII. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1999–2000.
- R. és J. JANSSEN: *Egyptian Household Animals*. Aylesbury, Shire Publications, 1989.
- R. SERJANI: *Az etika és az értékek fontossága az iszlám civilizációban*. European Islamic Research Center és Julia Gabriel. Islam House, 1431/2015. islamHouse.com Letöltés: 2024. 09. 10.
- S. F. RAHIM: „Animal rights and welfare in Islam.” In *Int. J Avian & Wildlife Biol*. Vol III. (6) researchgate.net/publication/329937689_Animal_rights_and_welfare_in_Islam. Letöltés: 2024. 02. 19. DOI: 10.15406/ijawb.2018.03.00135
- S. N. TAVAKULLÍ: „The Hereafter Life of Animals in Islamic Theology: A Comparative Study between Islamic Schools and InterReligious Teachings.” In *Journal of Contemporary Islamic Studies*, Vol. 2, No. 1, Tél & Tavasz, Teherán, Irán: 2020, 71–87. jcis.ut.ac.ir/article_75054_94808bdccd49f6a08bac99adebd483f8.pdf Letöltés: 2024. 02. 19.
- SIMON R., és SIMONNÉ P. M. (szerk.): *A tisztaság testvérei. Az állatok és az emberek pere a dzsinnek királya előtt. Arab ökológiai mese a 10. századból*. Budapest, Corvina, 2010.

Rezümé

Jelen tanulmány keretei között azt a karakterisztikus ellentmondást próbáljuk mélységeiben áttekinteni és megérteni, ami a macskák körüli dialógusban az iszlám vallási tradíció alapuló tanrendszere és az e vallás által felölelt különböző gondolkodásmódok népi irodalma között mutatkozik. Kutatómunkánkhoz egyaránt felhasználtuk az iszlám írott és szóbeli vallási hagyományának releváns példáit, valamint a vonatkozó kultúrára az adott korban jellemző legfontosabb forrásértékű művészeti, irodalmi alkotásokat. Az elemzett szövegek mindegyikét angol, magyar vagy török fordításban vizsgáltuk. A kutatás várható eredményeként teljesebb képet kaphatunk arról, hogy az iszlám vallási és művészeti irodalmában feltáruló heterogén vallásos perspektívák miként formáltak évszázadokon keresztül a mindennapi ember macskákkal szemben megjelenő érzésvilágát és magatartását.

Kulcsszavak: macska, *islam*, *islamicate*, hadisz, tradíció, szakrális és profán, rítus, kultúra, vallás

*Abstract**The cultural and religious significance of cat in Islam*

This study tries to review and understand in depth the characteristic contradiction that is revealed in the dialogue about cats between the teaching of Islam based on the religious tradition and the folk literature of the different communities embraced by this religion. For our research we used both relevant examples of the written and oral religious tradition of Islam, as well as the most important source-value artistic and literary works characteristic of the relevant culture in the given era. All of the analyzed texts were examined in English, Hungarian or Turkish translation. As an expected result of the research, one can get a more complete picture of how the heterogeneous religious perspectives revealed in Islamic religious and artistic literature have shaped the feelings and behavior of everyday people towards cats over the centuries.

Keywords: *cat, islam, islamicate, hadith, tradition, sacred and profane, rite, culture, religion*

DOMA PETRA

Japán színház papíron és színpadon. A japán színház megjelenése a magyar sajtóban és japán együttesek fellépései 1844 és 1918 között¹ – II. rész

A tanulmány első felében 1844-től, vagyis az első japán színházról szóló cikk megjelenésétől, illetve 1868-tól, az első Budára látogató japán társulattól kezdve mutatam be a japán színház megjelenését Magyarországon. A tárgyalt időszak első szakaszát a különböző akrobata- és erőművész-társulatok jellemezték, amelyek izgalmas számaik mellett elsősorban etnikai kuriózumnak számítottak, ezért is voltak népszerűek. A sajtóban megjelenő újságcikkekről elmondható, hogy a századfordulóhoz közeledve egyre több hiteles információt tartalmaztak, egyre hosszabb és részletesebb leírását adták a japán műfajoknak, főként a kabukinak. 1902-ben Budapestre érkezett a Kawakami-társulat. Ennek tagjai az első olyan előadássorozatot kínálták, amelyet a magyar közönség autentikusnak vélt. Ma már tudjuk, hogy ezek a produkciók távol álltak a hagyományos japán színházról vagy a shinpától, viszont a korábban tapasztalt akrobata- és zsonglőrszámokhoz képest valóban úgy tűnt, hogy a tradicionális japán színházak világa elevenedik meg az Uránia színpadán. A közönségnek a Kawakami-társulat és híres színésznőjük, Sadayakko távozása után hat évet kellett várnia, hogy ismét japán előadásokat és a Sadayakkóéhoz hasonló, Európa-szerte ünnepeelt haláljeleneteket lásson a színpadon.

Hanako² – akit a japán színház Sadayakkónál is fényesebb csillagként emlegettek³ – először 1908. május 1. és 15. között szerepelt a Fővárosi Orfeumban, majd

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4-II-KRE-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Hanako, eredeti nevén Ōta Hisa (1868–1945) a legismertebb japán színésznő volt Európában 1905 és 1916 között. A haláljeleneteiről híressé vált színésznőt – aki 1902-ben érkezett Európába a koppenhágai néprajzi kiállításra – 1905-ben Loie Fuller fedezte fel. Az ismert táncosnő társulatot szervezett Hanako köré, valamint darabokat írt, és több körutat szervezett számára a kontinensen. A Kawakami-társulat repertoárjával szemben az ő produkcióik „csupán” Fuller által írt japanizáló darabok voltak, amelyek a nyugati közönség sztereotip elvárásaira építettek. Hanako európai sikereit követően sosem lépett fel hazájában, ismertségét a japán színháztörténet-írásban főként August Rodinhez való kapcsolata miatt tartják számon, ugyanis a szobrász több mint 50 kisplasztikát készített róla. Hanakóról bővebben: SAWADA Suketarō: *Chūsai Hanako*, Chūnichi shubbansha, 1983; SAWADA Suketarō: *Rodan to Hanako*, Chūnichi shubbansha, 1996; DOMA PETRA: *Az idegen vonzásában. Sadayakko, Matsui Sumako és Hanako: színésznők az interkulturális színház kontextusában*, Kronosz, Pécs, 2022., 203–238.

³ „Hanako”. *Budapesti Hirlap*, 1908. május 3.

1913. október 4. és 12. között a Budapest Színház színpadán. A tokiói nemzeti színház színészeinek fellépéseit ugyanolyan várakozás és kíváncsiság jellemezte, akár csak Sadayakkóét, s a közönség számára hasonló repertoárral is érkezett a négyfős társulat, akik Loi Fu darabjait mutatták be. A plakátokon megjelenő „tokiói nemzeti színház” azonban csak reklámfogás volt, és a társulat autentikusságát hivatott legitimálni. Akárcsak a híres japán dramairó, Loi Fu darabjai. Az egész társulatot ugyanis kezdetben Loie Fuller szervezte, és a darabokat is ő írta a számukra. Színháztörténeti szempontból tehát jelentős különbségről beszélhetünk, mert amíg a Kawakami-társulat kabukielőadásokból állította össze repertoárját, tehát volt valamennyi „eredetiség” a produkciókban, addig a Loi Fu-féle darabok valójában Fuller japanizáló, a Kelettel kapcsolatos összes sztereotípiát tartalmazó szerzeményei voltak, és mindenféle autentikusságot nélkülöztek. Erre az „apróságra” azonban nem jött rá a közönség, s elragadtatással nézték az *Otake*,⁴ a *Teabázbán*⁵ és a *Harakiri*⁶ című produkciókat.⁷ Kiemelten fontos továbbá Hanako vidéki körútja 1910 októbere és 1911 májusa között, melynek során 21 városba látogatott el, vagyis a századforduló akrobatacsoportjait és Sadayakko temesvári szereplését követően ez volt az első alkalom, hogy a vidéki közönségnek is lehetősége volt találkozni a japán színházzal.⁸

Fuller – a Kawakami-társulattal átélt tapasztalatai alapján – mindegyik darabját úgy írta meg, hogy a Hanako által alakított karakter tragikus halálával érjen véget. És mivel Hanako – Sadayakkóhoz hasonlóan – mesterien tudott meghalni, ezekben a produkciókban is ez lett a várva várt rész, ezt értékelte a legjobban a közönség.

A haldoklási jelenetet vérfagyasztó realizmussal játszsza meg a fiatal japán művész. Egyik testrésze a másik után hal el, tagjai rángatóznak, arcza elsápad, lélekzet után kapkod, még egy merev pillantást vet a közönségre, aztán megindul a halálküzdelem, melynek tetőpontja az, hogy Hanakó szájából vércsöppek bukkannak elő és lassan végigfolynak a haldokló állán.⁹

A korabeli leírásokból, főként a vidéki körút vizsgálatából kiderül, hogy a bemutatott darabok cselekménye rendkívül egyszerű, már-már bugyuta volt, de Hanako „megkapó” jelensége és vérfagyasztó halálai feledtetni tudták a nézőkkel a darabok sutaságát és mint egzotikumot szemlélték a produkciókat.

Hanako egy Otake nevű szolgálólányt alakít, aki egy szerelmi félreértés miatt lesz gyilkosság áldozata.

⁵ Hanako fondorlatos gésát játszik a történetben, aki elkövet egy gyilkosságot, majd ő maga is áldozattá válik.

⁶ A Hanako által alakított szolgálólány egy értékes tányér eltörése miatt öngyilkosságot követ el.

⁷ Az *Otake*t biztosan látta már a közönség 1908-ban, a másik két darab azonban feltehetően később lett a repertoár része.

⁸ Hanako vidéki körútjáról részletese: Doma Petra: „»A kicsiny asszony zsenijétől megkapva...« – Hanako magyar körútja és a japán színház autentikusságának kérdése 1910 és 1911 között”. *Távol-keleti Tanulmányok*, 2024/1. 121–142.

⁹ „Egy új Szada-Jakkó”. *Tolnai Világlapja*, 1908. március 15.

Hanako első fellépésének a napján közöltek egy hosszabb írást Ágner Lajostól Az *Ujság* hasábjain. Bár Hanako címmel jelent meg, valójában az egyik első hiteles szöveget olvashatták az érdeklődők a nő színházról. Először Sadayakko tevékenységét elevenítette fel, majd megemlített három színésznőt, akik Japánban lépnek fel: Ichikawát, Kumehachit és Beihát. Ez az adat – még ha két külön személyként is utal Ichikawa Kumehachira – rendkívül jelentős. Ichikawa Kumehachi¹⁰ és Chitose Beiha¹¹ bemutatása már azt mutatja, hogy a leírás mögött valódi és viszonylag friss információk állnak.

Ezt követően Ágner áttér a nő bemutatására és az ehhez kapcsolódó, a nyugati ember számára furcsa alakok megjelenésére:

A démonok, koboldok, állatok, növények, sziklák szellemei is szerepelnek nem egyszer a japáni színpadon. Mindezt, ha nekünk is bemutatják, úgy kell venni, a hogy vannak, a japáni világ egy részlete hű tükrének. Különbözik nem részesülünk olyan műélvezetben, mint Japánban, s nem volnánk képesek úgy élvezni, a hogy azt Hanako asszony hazájában az ő honfitársai élvezik.¹²

Hiába olvasható egyfajta elfogadása a műfajnak a fenti idézetben, a nő kialakulásának, színpadának, a zenészek és a kórus szerepének bemutatása után a cikk mégis azzal zárul, hogy remélhetőleg az európai irodalom és művészet hatása hamarosan megmutatkozik a japán színházban. Nyilvánvaló tehát, hogy hiába jutottak a korabeli emberek egyre több hitelesebb adat birtokába, az elsődleges fokmérő még mindig a saját, a nyugati és „fejlett” színház maradt, amely csakis jótékony hatással lehet a kezdetleges, démonokat és isteneket színpadra állító nóra vagy kabukira. Ugyanakkor a *Vasárnapi Ujság* Hanako budapesti fellépései kapcsán arra jut, hogy ezek a produkciók olyanok, mintha „egy művészen szép kiállítású könyvet” néznénk, amely „a díszével gyönyörködteti a szemünket, de még a betűit se ismerjük”.¹³

Rendkívül érzékletes és érdekességekkel teli leírást kaptak az olvasók Bozóky Dezső hajóorvos tollából, aki elmondása szerint gyakran járt kabuki színházban. A szokásos színház- és színpadleírás mellett olyan apróságokra is kitér, mint a cipő kötelező levétele, vagy a színészek arca elé belógatott gyertyákkal történő megvilágítása. Fontos továbbá kiemelni, hogy ő már megkülönböztet modern darabokat, melyek cselekménye a külföldiek számára is könnyen érthető, illetve régi történel-

¹⁰ Ichikawa Kumehachi (1846?–1913) a „lány-kabuki” (musume kabuki) jeles képviselője volt. A nők színpadi szereplését tiltó rendelet feloldását követően 1893-ban női kabukitársulatot alapított, illetve első női tanítványa volt IX. Ichikawa Danjürónak. Bővebben: LOREN EDELSON: „The Female Danjūrō: Revisiting the Acting Career of Ichikawa Kumehachi”. *The Journal of Japanese Studies*, 2008/1, 69–98.

¹¹ Bár Sadayakkót tekintik Japán első színésznőjének, technikailag Chitose Beiha (1855–1913) volt, aki a tiltó rendelet eltörlése után 1877-ben először lépett színpadra nőként Japánban. J. THOMAS RIMER – MITSUYA MORI – M. CODY POULTON: *The Columbia Anthology of Modern Japanese Drama*, Columbia University Press, 2014, 6.

¹² ÁGNER Lajos: „Hanako”. *Az Ujság*, 1908. május 1.

¹³ „A hétről. Exotikum”. *Vasárnapi Ujság*, 1908. május 10.

mi darabokat, melyek lassabbak, nehezen követhetők és folytatásokban kerültek színre.¹⁴

A kabuki mellett visszatérő téma volt Sadayakko, akinek színésznőképző iskolájáról 1911-ben az *Uj Idők* is beszámolt, kitérve a színésznők helyzetére Japánban. A cikk ennek kapcsán a kabuki női előadóinak a betiltásáról is ír, bár egy eléggé pontatlan és romantizált történetet közöl Okuniról. Otojirō pedig egyenesen úgy jelenik meg, mint aki „hadat üzent a régimódi japán színjátszásnak és megteremtette a naturalisztikus japán színjátszást”.¹⁵ A Kawakami házaspár újíto szerepét hangsúlyozta a *Tolnai Világlapja* is 1911 novemberében, amely a hagyományos „primitív” színházzal szemben lépett fel, s vitte el az európai darabokat a szigetországba.¹⁶ Ehhez képest rendkívül izgalmas ugyanebben a lapban olvasni kevesebb mint egy hónappal később, hogy valójában az európaiakkal van gond, mert nem értik a japán darabokat a sajátos hagyományok és népélet miatt. A meg nem értés ellenére azonban a japán színművészet, mint írják, magas fokon áll.¹⁷

Bizonyítja ezt a híres japán drámaíró Chikamatsu Monzaemon¹⁸ munkássága is, akiről egy különleges előadás keretében hallhattak a budapesti nézők. 1913. május 5-én az Urániában tartott előadást Shuho Chiba tokiói szerkesztő a „japán lélekről, a színházakról és színművészetéről”. Bemutatták Chikamatsunak *Az asszony táncköpenye* című drámáját „mozgófényképen”, miközben a közönség soraiban kiosztották a dráma szövegét magyarul. A híres drámaíró ezt követően ugyanebben az évben még augusztusban „visszatért” egy hosszabb, kizárólag róla szóló, életét és munkásságát bemutató cikkben is.¹⁹

A „valódi” japán társulatok megjelenésének időszakát Hanako második budapesti látogatása zárta 1913 októberének elején. A sikeres fellépéssorozat azonban egy érdekes momentum zavarta meg. Pásztor Árpád már a színésznő két évvel korábbi vidéki körútja alkalmával írt egy leleplező cikket a társulat hitelességéről, melynek következtében a marosvásárhelyi szereplés el is maradt. Ekkor arról beszélt, hogy Japánban tett látogatása alkalmával lehetősége volt a Birodalmi Színház igazgatójával beszélgetni, akitől megtudta, hogy Hanakót nem is ismerik hazájában. Nem tagja a tokiói nemzeti színháznak. Ebből azonban az a nem várt helyzet alakult ki, hogy nem a társulat színészi kvalitásait vagy a japánnak beállított előadások valóságát kérdőjelezte meg a marosvásárhelyi színházvezetés és néhány helyi lap, hanem a színészek japánságát.²⁰ Az abszurd helyzet végül csak ezt az egy előadást hiúsította meg, de Pásztor 1913-ban újabb, hasonló tartalmú cikkel tért vissza

¹⁴ Bozóky Dezső: „A japán színház”. *Budapesti Hírlap*, 1908. augusztus 9.

L'AIGNAC: „A japán színház”. *Uj Idők*, 1911. október 8.

¹⁶ „Japán színészek”. *Tolnai Világlapja*, 1911. november 19.

¹⁷ „Japán színészek”. *Tolnai Világlapja*, 1911. december 3.

¹⁸ Eredeti nevén Sugimori Nobumori (1653–1725), japán egyik leghíresebb drámaírója. Több száz drámát írt a kabukiszínház és a japán bábszínház, a ningyō jōruri számára is.

¹⁹ „A japán Shakespeare”. *Budapesti Hírlap*, 1913. augusztus 8.

²⁰ „Elmaradt Japán színelőadás”. *Székegy Ellenzék*, 1911. április 2; „Illúziók”. *Heti Szemle (Szatmárnémeti)*, 1911. április 5.

Hanako budapesti tartózkodása alatt. Ebben már arról is ír, hogy Hanakónak nincsenek japán darabjai, minden csak az impresszárió „mesterkedése”. Részletesen végigveszi a társulat repertoárját, majd a végén meghozza az ítéletet: „Hanako meghalásaiban csak a nagyszerű produkció marad meg, de a japáni drámák morális alapja nincs meg. Színház, Európának készült.”²¹

Pásztor második cikkének ugyan semmilyen következménye nem lett, mégis lathatóvá teszi, hogy a közönség elvárásai hogyan változtak Sadayakko 1902-es és Hanako tizenegy évvel későbbi vendéjátéka között. Az első akrobatacsoportok után rendkívül egzotikusnak és idegennek tűnő, hagyományos kabukinak hitt előadások teljes mértékben lenyűgözték a nézőket. Hanako japanizáló produkciói azonban már nem érték el ugyanazt a hatást második fellépése alkalmával. Haláljeleneteit még mindig csodálták, de a műsor ezen kívül már csak „emberi szenzációt”²² kínált. Összességében tehát ugyanaz a tendencia figyelhető meg a papíron és a színpadon is: megjelenik az igény a hagyományos japán színház megismerésére, minél pontosabb leírására, bemutatására, illetve színpadi megjelenítésére.

Az első világháború időszaka és a modern japán színház

Az 1914 és 1918 között, vagyis a Monarchia felbomlásáig már nem érkezett japán társulat Magyarország területére. Ellenben több jelentősebb, a modern, nyugatiasodó japán színházról szóló cikk jelent meg ebben az időszakban. Igaz, hogy erről már az 1890-es években olvashatott a közönség, mivel azonban a világháború alatt megjelent szövegek között már alig találni a hagyományos színházról szóló írást, viszont annál többet a modernről – a korábbi évek szórványosan közölt írásaihoz képest –, ezért ebben az alfejezetben mutatom be a japán színház modernizációjáról szóló cikkeket a kezdetektől egészen 1918-ig.

Az első modernizációról szóló hírek 1890-ben jutottak el a fővárosba, s a *Pesti Napló* számolt be róla, hogy Japánban minden más mellett már a drámai művészet reformja is elindult. A folyamat egy „Yebizo” nevű, ünnepezt színészhez köthető, aki új „amfiteátrumot” építtetett, a 36 órás előadásokat 6 órára rövidítette, és engedte, hogy a női szerepeket nők alakítsák.²³ Ami ebből az első írásból biztosan helytálló, a nők színpadi szereplése. Az viszont, hogy kit takarhat a Yebizo név, kérdéses.²⁴

A japán–kínai (1894–1895) háború jelentős eseménynek számított nemcsak politikailag, hanem a színház szempontjából is. Kawakami Otojirō ekkor kezdi el a háborús darabokat, a valódi csaták eseményeit színpadra állítani. Még a nevét is megemlíti az a *Japan Mail*től átvett információkat tartalmazó cikk, amely arra is ki-

²¹ PÁSZTOR Árpád: „Hanako és a japán színház”. *Az Ujság*, 1913. október 7.

²² „Hanako”. *Világ*, 1913. október 5.

²³ „Japán színház”. *Pesti Napló*, 1890. október 12.

²⁴ A cikk szerint 56 éves az illető színész, de ebből az időszakból nem tudunk ilyen korú jelentős színész-reformerről, illetve VIII. Ichikawa Ebizō, akire a név esetleg illene, négy évvel korábban meghalt.

tér, hogy az előadások annyira élethűek, hogy volt olyan eset, amikor a közönség megtámadta a kínai katonákat alakító színészeket.²⁵ Otojirō és Sadayakko további cikkeknek is a főszereplői lesznek, s már Budapestre érkezésük előtt, 1901-ben írtak arról, hogy a házaspár „egymillió tiszta jövedelmet harácsol össze”²⁶ az európai turnéjukon, s ebből modern színházat akarnak nyitni.²⁷ Szintén kiemelt hírnek számitott – már a magyarországi vendéjátékok után – Otojirō első Shakespeare-rendezése hazájában. A hosszabb tudósításból – mely a felvonások átdolgozott tartalmát is közli – kivehető, hogy az *Othello* kabuki stílusban került színpadra, s az eredeti drámát csak alapanyagként használták. Washiro (Othello) egy alacsony származású samuráj volt, míg Tomone (Desdemona, akit Sadayakko alakított) a japán pénzügyminiszter lányaként tűnt fel.²⁸ Ezt követően természetesen a már említett *Hamletről* is kaptak információt az olvasók. Ezek közül talán a legérdekesebbek lehetnek, hogy kimaradt a „Lenni, vagy nem lenni” monológ, és Ophélia szerelmes gésaként jelent meg, aki sokkal inkább ravasz és számító volt, mint szende.²⁹ Ezeket az első előadásokat igazolja egy 1909-ben megjelent hosszabb szöveg, mely a japánok szeretetéről szól az angol drámaíró iránt. „Shakespeare művei általában kedveltek Japánban, mert igen mozgalmasak, sok bennök a fegyvercsörgés és a harcias elem, de legfőképp a gyilkosság,”³⁰ mely alapvetően a történelmi témájú kabukidarabokra is igaz volt. Ez a téma még 1917-ben is visszatért, amikor említésre került „Dr. Zubosci” (Tsubouchi Shōyō) és „Dr. Mori” (Mori Ōgai) neve is, akik „sikerült munkát végeztek” több Shakespeare-drámán.³¹

A Shakespeare-darabok mellett rövidke hírből jelent meg 1907-ben, hogy Berlinben a japánok megvásárolták Ibsen és Hauptmann műveit.³² Itt egy japán újságíró ennek kapcsán ellenben arról beszélt, hogy szerinte a modern nyugati írók nehezen hódítanának teret a japán színpadokon, mert „nagyon forradalmi a szellem[ük], s a nagy tömeg, amely még nagyon műveletlen, úgy sem értené meg”.³³ A későbbiekben azonban csak egy rövid hír szólt a *John Gabriel Borkman* bemutatásáról, melyet már nyugati stílusban állítottak színpadra II. Ichikawa Sadanjival (1880–1940) a főszerepben.³⁴

²⁵ „A pjöng-jangi győzelem japáni színpadon”. *Budapesti Hirlap*, 1894. november 23.

²⁶ „Modern színház Yeddoban”. *Pesti Hirlap*, 1901. április 29.

²⁷ Végül valóban nyitottak színházat, de csak kilenc évvel később, 1910-ben.

²⁸ „Othello premiéreje Tokioban”. *Pesti Hirlap*, 1903. június 8. Az előadásról bővebben: Doma: *Az idegen...* 153–154.

²⁹ „Hamlet Japánban”. *Magyar Nemzet*, 1904. szeptember 4.

³⁰ „Japánok Európában”. *Az Újság*, 1909. december 30.

³¹ „Shakespeare-darabok Japánban”. *Pesti Hirlap*, 1917. augusztus 16. Tsubouchi Shōyō (1859–1935) és Mori Ōgai (1867–1922) mindketten írók, irodalmárok, fordítók voltak. Tsubouchi nevéhez fűződik Shakespeare összes drámájának japán nyelvre fordítása, Mori ellenben sosem fordította az angol szerzőt.

³² „Hauptman és Ibsen Japánban”. *Pesti Napló*, 1907. április 24.

³³ „A japán színművészt”. *Pesti Hirlap*, 1907. május 8.

³⁴ „Ibsen Japánban”. *Pesti Napló*, 1910. február 9. II. Ichikawa Sadanjiról bővebben: Doma: *Az idegen...* 170–171.

A modern darabok mellett azonban szükség van modern színházra is, így nem csoda, hogy több hírben is szerepelt a Nemzeti Színház néven emlegetett, 1911-ben megnyílt Teikoku Gekijō (Birodalmi Színház) Tokióban. Már az építkezés alatt hangsúlyozták, hogy ez európai stílusú színház lesz, amelyben nyugati drámákat fognak bemutatni.³⁵ 1911-ben pedig az átadásról is beszámoltak, így a magyar közönség megtudhatta, hogy az épület késő reneszánsz stílusban épült, európai nézőtérrel és belső dekorációval rendelkezett, valamint volt forgószínpada.³⁶ A szöveg az épületet tévesen a Kawakami házaspárhoz kapcsolja, mivel hasonló névvel (Teikoku-za) ők is nyitottak egy európai stílusú színházat Oszakában egy évvel korábban, melyhez Sadayakko színésznőképző intézménye is csatlakozott.³⁷ Utóbbi kapcsán, illetve Sadayakko és Hanako sikereit látva a *Pesti Hírlap* szerint azt feltételezhetnénk, hogy számos színész nő tevékenykedik Japánban, ezzel szemben

[a] japán színésznők ma még inkább egy fejlődő művészetnek tehetséges előhírnökei s még mindig nem igazán képesek a japán leánynak jellegzetesen félénk mimikáival kísért beszédmodorát leszokni; legtöbbször igen gyorsan, kevéssé érthetően beszélnek s igen sokan tájszólásokat visznek a színpadra.³⁸

Sadayakko iskolája azonban majd kitűnő színésznőket fog faragni ezekből a lányokból, teszi hozzá az újságíró a cikk végén. Érdeemes megfigyelni, hogy ez a szöveg 1910 végén született, tehát előbb mint Pásztor Árpád első cikke, amelyben a szerző arról írt, hogy Japánban nincsenek színésznők, s Sadayakko és Hanako neve csak az európaiak számára ismert. Ehhez képest három évvel később a *Pesti Hírlap* már egész névsorát hozza le a leghíresebb színésznőknek, mivel a Birodalmi Színház megnyitása óta rengetegen akarnak erre a pályára lépni.³⁹

1913-ban Hanako második látogatása mellett a sajtó egy nyugati előadásra és egy íróra is felhívta a figyelmet. Az első Goethe *Faustjának* a sikeres bemutatója volt,⁴⁰ míg a második Molière betiltásáról szólt. Utóbbi szenzációnak számított, így hét különböző kis hírben számoltak be arról, hogy „Molière megcsalt férjein, elhagyott asszonyain, becsapott jótevőin, szemtelen cselédein [...] különösképpen megbotránkozik a tokiói rendőrfőnök s nagy képién kijelenti, hogy ártalmára

³⁵ „A tokiói új Nemzeti Színház”. *Népszava*, 1909. március 25.

³⁶ „Japán első modern színháza”. *Világ*, 1911. április 25. és „Japán első modern színháza”. *Pesti Napló*, 1911. április 26.

³⁷ Joseph L. ANDERSON: *Enter a Samurai: Kawakami Otojiro and Japanese Theatre in the West*, Whetmark, 2011. 544.

³⁸ „Japán színésznőkről”. *Pesti Hírlap*, 1910. december 17.

³⁹ „Japán színészet”. *Pesti Hírlap*, 1913. július 7.

⁴⁰ „Goethe Faustja Tokióban”. *Pesti Hírlap*, 1913. április 16. és „Goethe Faustja Japánországban”. *Buda-pesti Hírlap*, 1913. április 27.

vannak a japán erkölcsnek.⁴¹ Egyenesen úgy vélték, hogy „veszedelmes anarchista, akinek szellemi hatásától okvetlenül meg kell védeni Japánt”.⁴²

1914-ben három hosszabb szöveg került az újságokba, melyek a japán opera és balett helyzetéről, illetve „A modern japán színház”-ról szólnak. Az opera kapcsán kiderül – mivel számos nehézséggel küzdenek az előadók és a nézők is –, hogy nem tökéletes, s a balettársulatnak a táncrésze olasz, míg a zenei része német vezetés alatt áll, mert „a japáni zenei kultúra még nem tart ott, hogy saját mesterei legyenek”.⁴³ A másik két cikkből az első kifejezetten negatív hangvételű írás, amely ugyan felsorolja, hogy milyen nyugati darabokat vittek színre a japánok a modernizáció jegyében, de hozzát teszi, hogy „[d]iák-egyesületek dilettáns színészeinek nevéhez fűződik a nagy változás”, ami egyébként rendkívül lassú, s csupán „mekánikus utánzás az, a mi ebben a modern színházban történik, mert a színészekből hiányzik az intelligencia s a darabok szellemének átérzéséhez szükséges műveltség”.⁴⁴ A tizenkét nappal később megjelent cikk ennél sokkal tárgyilagosabb, s Kawakami és „Soshi-Jakuska”⁴⁵ munkájához köti, hogy a modern színház egyáltalán „szóhoz jutott” Japánban.⁴⁶ Ennek pedig ékes bizonyítéka a számos európai író által írt darab bemutatója, legutóbb például a *Warrenné mestersége* és a *Hedda Gabler*, melyeket nagy sikerrel játszanak.⁴⁷

Összegzés

Végigkövetve a japán színház magyarországi megjelenését a kezdetektől, vagyis 1844-től egészen 1918-ig papíron és színpadon, ugyan eltérő tempóban, de hasonló változás figyelhető meg úgy az írásokban, mint a bemutatókban. Az első cikkek még alig kínáltak bármiféle valós információt; csupán egzotikus leírást adtak a japán színházról, s ugyanez figyelhető meg az első társulatok esetében is, melyek akrobatika- és erőművészcsoporthoz tartoztak, s a közönséget főként mint etnikai látványosság vonzották. Ez alapvetően nem is meglepő, hiszen egyrészt a japonizmus divatja már ismert volt Nyugat-Európában, s ennek híre hozzánk is eljutott, a legtöbb magyarnak azonban az 1873-as bécsi világkiállításig csak az első akrobatacsoporthoz révén volt lehetősége megismerkedni az idegen és Japánt. A századfordulóhoz közeledve a sajtótermékekben azonban egyre több hiteles beszámoló jelenik meg a kabukiszínházról, így az első valódi japán társulatnak nevezhető Kawakami-társu-

⁴¹ „A japánok Molière ellen”. *Budapesti Hirlap*, 1913. július 17. Továbbá: „Molière tilos Japánban”. *Világ*, 1913. július 17; „Molière – az anarchista”. *Budapest*, 1918. július 7.

⁴² „Molière tilos Japánban”. *Pesti Hirlap*, 1913. július 7.

⁴³ N. V.: „Japán színészet – Beszélgetés a tokiói udvari színház igazgatójával”. *Pesti Hirlap*, 1914. január 15.

⁴⁴ „A modern japán színház”. *Budapesti Hirlap*, 1914. július 14.

⁴⁵ Nem megfejtendő, hogy kire gondolhat a cikk szerzője.

⁴⁶ „A modern japán színház”. *Világ*, 1914. július 26.

⁴⁷ „Ibsen és Shaw japán színpadon”. *Pesti Hirlap*, 1914. július 26.

lat már olyan közegbe érkezik, amelyben a nézőknek lehet valamiféle előzetes tudása a hagyományos japán színháztípusokról. Sadayakko híres haláljeleneteit nézve viszont ekkor még senkiben nem merül fel a kérdés, miért ilyen rövidek ezek a produkciók, holott szinte minden korabeli beszámoló kiemelten fontosnak tartja, hogy a kabukielőadások egész napon át tartanak, illetve a színész-nő-kérdés sem okoz problémát, annak ellenére sem, hogy egymásnak ellentmondó információkat lehetett olvasni a nők tradicionális színpadi jelenlétéről. A japán akrobatákhoz képest a Kawakami-társulat a közönség szemében valódi japán előadásokat kínált, s még ha ma már tisztában is vagyunk vele, hogy ezek sem voltak autentikusak, mégis olyan színházi élményben részesítették a nézőket, hogy nem is merült fel a hitelesség kérdése. A japán–oroszháború a színházi cikkek számában is növekedést, s egyre pontosabb beszámolókat eredményezett. Ez a pontosság ugyan még nem befolyásolta Hanako első budapesti fellépését, de már hatással volt vidéki körútjára és második fővárosi szereplésére is, hiszen egyre több utazó tapasztalta meg személyesen a szigetország színháztípusait, így számukra ebben az esetben már egyértelművé vált, hogy az a fajta színház, amelyet Hanako képviselt, nem más, mint a nyugati közönség számára készült, az ő elvárásait kielégítő előadások. Természetesen a „lelepleződésben” az is szerepet játszott, hogy míg a Kawakami-társulat különböző kabukidarabok felhasználásával alkotta meg repertoárját, addig Hanako a Loie Fuller által írt, a színpadi halált kidomborító, egyszerű darabokban szerepelt. Az egyre több információra szert tevő (olvasó)közönség tehát az 1910-es évektől már számon kérte a produkciókon a hitelességet, igaz, Hanako esetében ez rendkívül fals módon történt, mivel nem a darabok vagy a drámaíró „eredetisége”, hanem a társulat japán volta kérdőjeleződött meg. Az azonban az I. világháború időszakára egyre egyértelműbbé válik – mutatja ezt a megjelent cikkek száma is –, hogy már nemcsak a hagyományos japán színház, hanem a modern, európai törekvések is érdekelték az embereket.

Összességében tehát a kezdeti csodálattól és elkápráztatottságtól egyre inkább a megismerés útjára lépett a korabeli (olvasó)közönség. Ez természetesen nem jelent egyet az elismeréssel, de mindenképpen fontos lépése nem csupán a hagyományos japán színház, hanem a japán kultúra megismerésének, végső soron az idegen elfogadásának.

Felhasznált irodalom

Elsődleges források

- „A hétről. Exotikum”. *Vasárnapi Ujság*, 1908. május 10.
- „A japán Shakespeare”. *Budapesti Hirlap*, 1913. augusztus 8.
- „A japán színművészt”. *Pesti Hirlap*, 1907. május 8.
- „A japánok Molière ellen”. *Budapesti Hirlap*, 1913. július 17.
- „A modern japán színház”. *Budapesti Hirlap*, 1914. július 14.
- „A modern japán színház”. *Világ*, 1914. július 26.
- „A pjöng-jangi győzelem japáni színpadon”. *Budapesti Hirlap*, 1894. november 23.
- „A tokiói új Nemzeti Színház”. *Népszava*, 1909. március 25.
- ÁGNER Lajos: „Hanako”. *Az Ujság*, 1908. május 1.
- BOZÓKY Dezső: „A japán színház”. *Budapesti Hirlap*, 1908. augusztus 9.
- „Egy új Szada-Jakkó”. *Tolnai Világlapja*, 1908. március 15.
- „Elmaradt Jappán színelőadás”. *Székegy Ellenzék*, 1911. április 2.
- „Goethe Faustja Tokióban”. *Pesti Hirlap*, 1913. április 16.
- „Goethe Fausztja Japánországban”. *Budapesti Hirlap*, 1913. április 27.
- „Hamlet Japánban”. *Magyar Nemzet*, 1904. szeptember 4.
- „Hanako”. *Budapesti Hirlap*, 1908. május 3.
- „Hanako”. *Világ*, 1913. október 5.
- „Hauptman és Ibsen Japánban”. *Pesti Napló*, 1907. április 24.
- „Ibsen és Shaw japán színpadon”. *Pesti Hirlap*, 1914. július 26.
- „Ibsen Japánban”. *Pesti Napló*, 1910. február 9.
- „Illusiók”. *Heti Szemle (Szatmárnémeti)*, 1911. április 5.
- „Japán első modern színháza”. *Pesti Napló*, 1911. április 26.
- „Japán első modern színháza”. *Világ*, 1911. április 25.
- „Japán színészek”. *Tolnai Világlapja*, 1911. december 3.
- „Japán színészek”. *Tolnai Világlapja*, 1911. november 19.
- „Japán színészet”. *Pesti Hirlap*, 1913. július 7.
- „Japán színésznőkről”. *Pesti Hirlap*, 1910. december 17.
- „Japán színház”. *Pesti Napló*, 1890. október 12.
- „Japánok Európában”. *Az Ujság*, 1909. december 30.
- L'AIGNAC: „A japán színház”. *Uj Idők*, 1911. október 8.
- „Modern színház Yeddoban”. *Pesti Hirlap*, 1901. április 29.
- „Molière – az anarchista”. *Budapest*, 1918. július 7.
- „Molière tilos Japánban”. *Pesti Hirlap*, 1913. július 7.
- „Molière tilos Japánban”. *Világ*, 1913. július 17.
- N. V.: „Japán színészet – Beszélgetés a tokiói udvari színház igazgatójával”. *Pesti Hirlap*, 1914. január 15.
- Otello premiéreje Tokióban, *Pesti Hirlap*, 1903. június 8.

PÁSZTOR Árpád: „Hanako és a japán színház”. *Az Ujság*, 1913. október 7.
Shakespeare-darabok Japánban”. *Pesti Hírlap*, 1917. augusztus 16.

Másodlagos források

- ANDERSON, Joseph L.: *Enter a Samurai: Kawakami Otojiro and Japanese Theatre in the West*, Whetmark, 2011.
- DOMA Petra: „»A kicsiny asszony zsenijétől megkapva...« – Hanako magyar körútja és a japán színház autentikusságának kérdése 1910 és 1911 között”. *Távol-keleti Tanulmányok*, 2024/1. 121–142.
- DOMA Petra: *Az idegen vonzásában. Sadayakko, Matsui Sumako és Hanako: színésznők az interkulturális színház kontextusában*, Kronosz, Pécs, 2022.
- EDELSON, Loren: „The Female Danjūrō: Revisiting the Acting Career of Ichikawa Kumehachi”, *The Journal of Japanese Studies*, 2008/1, 69–98.
- RIMER, J. Thomas – Mori, Mitsuya – Poulton, M. Cody: *The Columbia Anthology of Modern Japanese Drama*, Columbia University Press, 2014.
- SAWADA Suketarō: *Chūisai Hanako*, Chūnichī shubbansha, 1983.
- SAWADA Suketarō: *Rodan to Hanako*, Chūnichī shubbansha, 1996.

Rezümé

Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy a Magyarország területén élőknek milyen lehetőségei voltak a kezdetektől, vagyis 1844-től a Monarchia felbomlásáig, 1918-ig a hagyományos japán színház megismerésére, illetve milyen kép alakult ki bennünk erről a századfordulón. A kutatás párhuzamosan, három szakaszban vizsgálja a témában megjelent írott forrásokat, melyek különböző napi- vagy betilapokban, illetve folyóiratokban találhatóak, valamint a Magyarország területére látogató első japán színházi csoportokat. A társulatok produkcióiról megjelent korabeli kritikákat és a hagyományos japán színházat bemutató leírásokat összevetve éles kontraszt rajzolódik ki az „olvasott” és „látott” japán színház között. A tanulmány ezt a kontrasztot elemezve mutatja be részletesen, hogy a korabeli (olvasó)közönségnek milyen tapasztalatai lehetnek a japán színházról, és ezek mennyiben voltak valóban autentikusak.

Kulcsszavak: japán színház Magyarországon, Echigo Kakubei Jishi, Torikata császári együttes, Mitsuta csoport, Kamaritz csoport, kabuki, Kawakami Sadayakko, Hanako

Abstract

The appearance of Japanese Theater in the Hungarian Press and the Performances of Japanese Troupes between 1844 and 1918

This paper examines the opportunities available to people living in the territory of Hungary to learn about traditional Japanese theatre from the beginning of its Hungarian reception in 1844 until the dissolution of Austro–Hungarian Monarchy in 1918. I will explore the image Hungarians had about Japanese theatre at the turn of the 20th century. Based on the visit of the first Japanese theatrical troupe to Hungary, I will provide a textual analysis of written sources and a comparative examination of their performances in three phases. As I will argue, there is a significant contrast between contemporary reviews about the performances of these first troupes and the essays and articles on traditional Japanese theatre published during the same decades. This paper, while analyzing this contrast, presents in detail what experiences the contemporary (reading) audience may have had with Japanese theater and to what extent these experiences were truly authentic.

Keywords: Japanese theatre, Japanese theatre in Hungary, Japanese theatre in the Hungarian press, Echigo Kakubei Jishi, Torikata Imperial Ensemble, Mitsuta Group, Kamaritz Group, kabuki, Kawakami Sadayakko, Hanako, authentic Japanese theatre

BARTA PÉTER JÓZSEF

A hendekagon gyűrű társasága. Hét héber feliratos, kora Árpád-kori pántgyűrű és értelmezésük

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a szakszerű régészeti ásatás során Ellenden feltárt, II. századi, kívül *hendekagon*¹ formájú, héber feliratos ezüst pántgyűrű (*Bandfingerring, lamellar ring*) lelet, milyen kontextusokban került eddig értelmezésre és lezártnak tekinthető-e az azzal kapcsolatos tudományos diszkusszió.

Régészeti leletek: hét héber feliratos pántgyűrű

Dombay János (1900–1961) – az azt megelőző évben alapított Baranya Vármegye Múzeumának igazgatója² – a Pécshez közeli Ellenden, a Szilfai dűlőben 1939 nyarán folytatott ásatások során, a 128. számmal jelölt női sírban különleges leletet talált.³ A lelet rövid leírását 1961-ben posztumusz megjelent közleményében publikálta, amely az első része volt annak a régészeti beszámolónak, ami négy Baranya-megyei, Árpád-kori temető mintegy hétszáz sírjának az 1939–1944-es időszakban történt feltárásáról szólt. A kérdéses tétel mindössze ennyit tartalmaz:

¹ Tizenegyszögletű poligon. A képek az Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Benkő Elek az MTA rendes tagja, főszerkesztő), Fehér Bence, a Janus Pannonius Múzeum és a Jóna András Múzeum jóvoltából.

² Dombay – aki igazgatói posztját 1945. után is megőrizte, sőt a több múzeum összevonásából 1951-ben létrehozott JPM alapító igazgatója is lett – az 1939-es ásatások idején tulajdonképpen „amatőr” régész (1938-ig adóhivatalnok, diplomáját csak 1942-ben, egyéni „levelező” képzésben szerezte meg), azonban évtizedes Baranya megyei ásatási tapasztalatokkal rendelkezett (zengővárkonyi őskori lakótelep, késő római temetők, domolospusztai gót sír, avar sírok és Árpád-kori temetők feltárása és publikációja), amit a Nemzeti Múzeum régészei (László Gyula, Fettich Nándor) szakmai támogatása mellett szerzett. Leginkább ezzel magyarázható kevés tudományos publikációja, illetve az Árpád-kori temetők feltárásának szűkös, tárgyyszerű, a szakirodalmi kitekintést és a nagyobb léptékű összefüggéseket nélkülöző leírása. DOMBAY János: „A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról”. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1956, 184–192; LENGVÁRI István: „Dombay János levelezéséből III”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, XLIII, 1998, 325. Dombay publikációinak jegyzéke, illetve a róla szóló fontosabb munkák: LENGVÁRI István (szerk.): „Dombay János irathagyatéka. Repertórium”. In *A Baranya Megyei Levéltár segédletei* 1. Pécs, 2001, 8–9.

³ DOMBAY János: „Árpád-kori temetők Baranyában I.” *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, V, 1960, 149. A szakirodalomban *Ellend II* néven hivatkozott szilfai-dűlői temetkezési sajátosságai: *ibid.*, 149, 136.

1–2. sz. ábra: az Ellend Szilfadűlő 128. számú sírban talált ezüstgyűrű felülnézeti és oldalnézeti fotója (© Janus Pannonius Múzeum)

A jobb kézfejen 5–6 mm széles ezüstlemezből készült, zárt gyűrű. A lemezvégeket egymásra hajlították és összeforrasztották. Az összeforrasztás látszik. Külső oldala tizenegyszögletes, a belső sima. A tizenegy szögletnek megfelelő, vonallal bekeretezett, négyszögletes lapocskákon írásjelekre emlékeztető, vésett jegyek vannak (XXVIII. t. 5, lsz: 3/74–1939).⁴

A közlemény mellékletét képező – a leírásban hivatkozott – fekete-fehér fényképen a gyűrű felülnézetben látható, amelyen a *hendekagon* alak is inkább sejthető, mint látszik. Átfogó értékelést a leletekről a közlemény bevezetője a második részben ígért.⁵ A szerző halála miatt az értékelő összefoglalás elmaradt, s a második rész – az elsőhöz hasonló lakonikus stílusban – további két Árpád-kori temető (Pécs-Somogy, Palotabozsok) leleteit ismerteti.⁶ Hogy miért fontos mégis ez a csonkán maradt közlemény a *hendekagon* gyűrű szempontjából? Azért, mert az ahhoz tartozó képmellékleten (XV. t. 6.) oldalnézetben látható a gondosan megtisztított pántgyűrű, amelynek két lapján jól látható héber betűk olvashatóak.

Dombay kétrészes közleménye további két héber betűs pántgyűrűt is felsorol (bár „az elmosódott jegyek”, illetve „bevéssett írás” héber feliratként való azonosítását ezeknél is mellőzi). Az egyik ugyanonnan, a Szilasi dűlő 70. számú sírjából került elő,⁷ a másik – a mintegy harminc kilométerre levő – Palotabozsok *Kirchberg-rund*-domb ellaposodó déli végének nyugati oldalán feltárt, ugyancsak kora Árpád-kori 59. számú sírből.⁸ Mindkét gyűrű hasonló lelet-együttes részeként került elő:

⁴ DOMBAY (1960): 154.

⁵ DOMBAY (1960): 135.

⁶ DOMBAY (1961).

⁷ DOMBAY (1960): 152, 70. sír, XXIV. t. 26–27; KISS Attila: „11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXII, 1970, 342. FEHÉR Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye. I. kötet: Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. Budapest, Magyarországtudató Intézet, 2020, 184 szerint 1 ♂ biztosan felismerhető, ♀ lehetséges.

⁸ DOMBAY (1961): 83, 59. sír, XIV. t. 3–5). FEHÉR (2020): 184, 199 szerint a hatodik keretben lehetséges héber betű a װ.

3, 4a és 4b. sz. ábra: az Ellend Szilfadűlő 70. számú sírjaiban talált ezüstgyűrű (felül), illetve a Palotabozsok 59. számú sírjában talált ezüstgyűrű (alul) fotói (© Janus Pannonius Múzeum)

két-két fülbevaló és egy-egy fűzött nyaklánc volt az elhunytak (egy gyermek, illetve egy felnőtt nő) halotti ékszere.

A három Mecsek-aljai lelettel közel egyidőben Csallány Dezső (1903–1977) régész – a szegedi Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum igazgatója – a csongrád-megyeyi Klárafalván 1939. októberében az ott feltárt, kora Árpád-kori temető 6. számú női sírjában talált (ezüst hajkarika kíséretében) egy, általa 1955-ben *besenyő rovásírásos gyűrűként* besorolt, *dodekagon* ezüst szalaggyűrűt,⁹ amelynek egyes karakterei azonban valószínűleg héber betűk.¹⁰ Ugyancsak ő publikálta először azt az elektronból (arany-ezüst ötvözetből) készült pántgyűrűt is, melyet kutatás közben kicsiny edénybe rejtve találtak Hódmezővásárhely Kenyere-ér dűlőjében.¹¹ Mint az előző esetben, ezt is rovásírásos gyűrűként ismertette, azonban Kiss Attila 1970-es tanul

⁹ CSALLÁNY Dezső: „Rovásírásos gyűrűk Magyarországon”. *Archeológiai Értesítő*, LXXXII, 1955, 83–84, 6. sír, 8. kép.

¹⁰ FEHÉR (2020): 200: a II. keretben π.

¹¹ CSALLÁNY Dezső: „A magyar és az avar rovásírás”. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XI, 1968, 295–297. Csallány a feliratot a 14. századra datálta.

mánya óta elfogadott „a kilenc poncolt¹² keretben” szereplő felirat héber-latinként történő azonosítása.¹³

A kolozsmonostori *rotunda* körüli temető ásatása során, a 17. sírból előkerült – geometrikus jelek mellett egy felismerhető héber betűt is tartalmazó – ezüst *bendekagon* pántgyűrűn kívül,¹⁴ legutóbb 1996. december 19-én Bárdos Edith régész talált a Somogy-megyei balatonberény-zsidódombi leletmentés során egy kora Árpád-kori *dekgagon* ezüst pántgyűrűt, héber betűt is tartalmazó felirattal.¹⁵

5. sz. ábra: a Hódmezővásárhely Kenyereér-dűlőben talált gyűrű fényképe és Csallány Dezső rajza a feliratáról (Csallány 1968, 296. 109–111. sz. kép, © Jósza András Múzeum)

Kontextus és narratívák

Kabar kontextus

Az ellendi héber feliratos gyűrűk szakszerű és máig érvényes régészeti leírását, (a II. század második felére történő) datálását és értékelését¹⁶ Kiss Attila (1939–1999) végezte el, akit kollégái másfél évtizeddel a halála után is olyan régészként jellemeznek, „aki az európai korai középkor kutatásban az egyik legtöbbet hivatkozott magyar kutató, illetve akinek munkái máig aktuálisak, régészeti elemzéseket tekintve

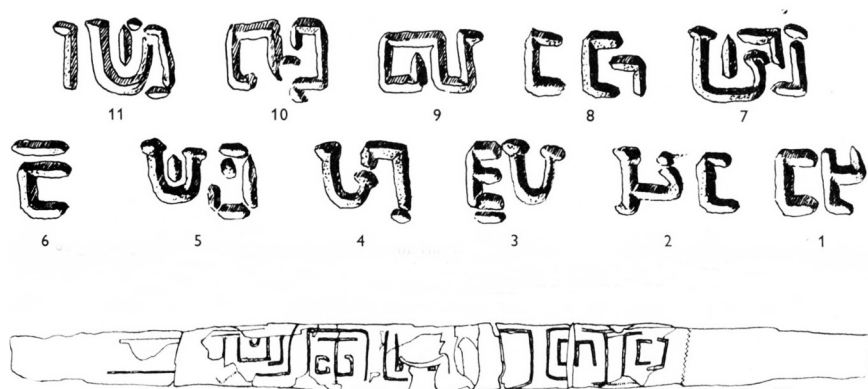
¹² Poncol: ékszert v. nemesfém tárgyat fémeszközzel való ütögetéssel megmunkál. Itt konkrétan a *bendekagon* gyűrűn is megfigyelhető lapocskákon látható feliratok és az azokat körülvevő pontozott keretek kialakítási technikája. Ezzel szemben például a Deszk 87. számú sírjában Móra Ferenc által 1931-ben talált rovásjeles / görög feliratos *dekgagon* pántgyűrű nem poncolással, hanem recés peremű eszközzel történő bevéséssel készült. SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). Budapest, Akadémiai, 1987, 72: valamennyi „rovás” gyűrűt általánosan azzal jellemez, hogy „A jeleket és a vonal kereteket a gyűrűre tremolirozták (*Tremolierstich*)”. A tremolirozás (*hammer engraving*) elfedi a finomabb technológia (poncolás) és a durvább (recés peremű eszközzel történő bevésés) közötti, szociális-kulturális különbséget.

¹³ KISS (1970): 345. FEHÉR (2020): 198–199 és 184: a datálás kivételével Csallány narratívájában ismerteti a leletet, de Kiss rajzát közli és a tárgy osztályozásakor a vésett jeleket héber betűkkel (𐤊 𐤍 𐤅) vegyes latin feliratként azonosítja.

¹⁴ A 10. keretben Ψ szerepel. FEHÉR (2020): 211–212. Petre JAMBOR – Stefan MATEI: „Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX–XIV)”. *Acta Musei Napocensis*, XVI, 1979, 599–620; különösen: 603, VII. t. alapján.

¹⁵ FEHÉR (2020): 205–206. A még publikálatlan gyűrű 9. keretében 𐤊 ismerhető fel.

¹⁶ KISS (1970): 341–344 és LVII. tábla: a két ellendi héberbetűs gyűrű leírása (a temető, illetve azon belül a 70. és 128. számú sírok, illetve a kormeghatározáshoz lényeges éremletek elhelyezkedését feltüntetető térképek; illetve a gyűrűk feliratairól készült rajzok, illetve fotó mellékletek); 344–348 és LVIII tábla: a hasonló korszakból származó poligon pántgyűrűk (beleértve a hódmezővásárhelyi gyűrű feliratának rajzát, fényképét), a lelet kulturális kapcsolata, releváns nemzetközi és magyar szakirodalom.

6. sz. ábra: Kiss Attila rajzai az Ellend Szilfadülő 128. és 70. számú sírjaiban talált ezüstgyűrűk feliratairól (az Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 22 (1970), 344. oldalán, Kiss László: „11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs” című tanulmányában publikált 3. és 4. számmal jelölt ábra)

sem elavultak”.¹⁷ A fiatal kutató kérésére a gyűrűk feliratait a legkiválóbb magyar tudósok (Czeglédy Károly, Németh Gyula és Scheiber Sándor) vizsgálták meg és véleményük alapján közölte a *hendekagon* gyűrű feliratának átírását¹⁸ azzal a záró megállapítással, hogy az – sem egészében, sem keretenként – nem ad értelmes olvasatot.¹⁹

Mindkét ellendi gyűrűt a közelben élő, a héber betűket a Kazár Birodalomból jól ismerő kabar etnikumhoz kötötte, Kiss elmélete szerint – melyet 1983-ban megjelent magyar nyelvű összefoglaló munkájában is fenntartott – tulajdonosaik exogám házasság útján letelepedett kabar nők lehettek.²⁰

Scheiber Sándor (1913–1985) az általa „kazár” gyűrűként aposztrofált ékszer héber betűit 1983-ban megjelent angol nyelvű publikációjában – kitűnő minőségű, minden egyes keretet jól mutató fényképmelléklettel, és kisebb korrekciókkal –

¹⁷ GÁLL Erwin – SZENTHE Gergely – TÓTH Endre: „Kiss Attila emlékezete / Kiss Attila bibliográfiája”. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2014, 5.

¹⁸ A tizenegy (balról jobbra olvasott) keretből hétben héber betűk (1.: ם vagy ן [keret fejjel lefelé]; 5.: ם ן; 6.: ן vagy ן [betűk tükörképe]; 8.: ם ן ן [keret fejjel lefelé]; 9.: ם ן [keret fejjel lefelé]; 10.: ם ן; 11.: ןׁׁ), egyben görög betűk (3.: εϋ) olvashatóak, három keretben (2., 4. és 7.) sem héber, sem rovásjelnek nem értelmezhető jelek vannak. Kiss (1970): 341–342. Vö. UHRMAN Iván: „Scheiber Sándor és az úgynevezett kabar-zsidó elmélet”. *Kazárok, magyarok, zsidók*. Máriabesenyő, Attraktor, 2020, 189. FEHÉR (2020): 196; Kisst követi, de a 2., 9. és 10. keretben alternatív olvasatként kufi arab írást is feltüntet.

¹⁹ Kiss (1970): 342. Vö. UHRMAN: i. m. 190; FEHÉR 2020, 197.

²⁰ Kiss (1970): 346–347; Kiss Attila: *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*. Budapest, Akadémiai, 1983, 194–196. Vö. az érvelés értékelése: UHRMAN: i. m. 188–190, különösen 189; a kazár-kabar etnikum közeli jelenlétének helysége alapján történő valószínűsítése: GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, MTA, 1963, 330.

a magyarországi zsidó feliratok közé felvette.²¹ Ahogy arra Uhrman Iván felhívja a figyelmet, Scheiber azzal, hogy a kabar kontextust plauzibilis értelmezésnek fogadta el, egyúttal Kohn Sámuel (1841–1920) elmélete (zsidó vallású kazárok jelenléte a honfoglalók között) felé is egy nem lebecsülendő lépést tett.²² Ezt megerősíti az is, hogy Scheiber forráshivatkozásában – Kiss publikációi mellett – közvetve Dienes István (1929–1995) régészre utalt, aki a fejedelmi udvar körüli, kazár eredetű, *zsidó vallási szokásokat is gyakorló*²³ katonai réteggel hozta összefüggésbe a leletet.²⁴

Scheiber óvatos lépését a hebraisztika hivatalos művelői azonban nem követték, mivel a zsidó vallású vagy judaizáló kazárok *Hágár országában* való jelenlétének tézisének meghaladott és megcáfolt elméletnek, a „remény historizálásának” tekintik,²⁵ következésképp minden Kohn elméletét alátámasztani látszó adatot, így a két ellendi gyűrűt is – sokszor nagyon kifogásolható érveléssel és azok archeológiai összefüggéseit, illetve a többi régészeti leletet meg sem említve – megkérdőjeleznék.²⁶ Így Komoróczy Géza kézikönyvnek szánt monográfiájában ugyan elismeri, hogy az ellendi „gyűrű [sic] esetleg kazár emlék is lehet”, azonban a „héber betűkhöz hasonló vonalkombinációk” szerinte a héber betűknek a sztyeppe térségében való ismertségét („legalább mint díszítő vagy – amuletten – varázs-elem”) biztosan bizonyítják, de azt nem, hogy „a Kárpát-medencébe betelepülő magyarok között voltak zsidók”.²⁷

²¹ SCHEIBER 1983, 75–76. A tizenhárom évvel korábbi tizenhat helyett, tizenhárom héber betűt rögzített: I.: ג; 5. פ; 6.: כ; 8.: ג; 9.: פ; II.: ג. V. ö. UHRMAN: i. m. 190; Kevin Alan BROOK: *The Jews of Khazaria*. Plymouth, Rowman & Littlefield, 2006, 166.

²² UHRMAN: i. m. 189. Köszönettel.

²³ A 12. századi Ioannes Kinnamos ilyesféle vallási szinkretizmusra utal: „részben hun [a magyarok archaizáló elnevezése] lovasok, részben a köztük élő, de más hiten levő kalizok közül. (Mert míg a hunok a keresztények hitét vallják, ezek most is a – mégpedig nem is tiszta! – mózesi törvényeket használják.)” MORAVCSIK Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Budapest, Akadémiai, 1988, 202. A levéltáros Kossányi Béla 1937-es tanulmányára hivatkozva Komoróczy Géza tagadja, hogy a kálizok zsidók lehettek volna. KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1848-ig*. Pozsony, Kalligram, 2012, 60–61. V. ö. NORA BEREND: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and „Pagans” in Medieval Hungary c. 1000–c. 1300*. Cambridge, Cambridge UP, 2001, 69, a magyar fordításban 80.

²⁴ Alexander SCHEIBER: *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd century to 1686*. Budapest–Leiden, 1983, 77, 1 n. Rapcsányira hivatkozik: BOROS János – RAPCSÁNYI László: *Vendégségben őseinknél*. Budapest, Gondolat, 1975, 384, ahol Rapcsányi László (1925–2013) viszont Dienestől idéz: DIENES István: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina, 1972, 48.

²⁵ Ennek okait lásd UHRMAN: i. m. 169–188.

²⁶ Például a cambridge-i Komoróczy-tanítvány, Berend Nóra, BEREND (2001): 69, a magyar fordításban 80, azzal érvel, hogy az Ellenden talált két gyűrű importált lehetett, holott KISS (1970), KISS (1983) és Dienes 1972 a párhuzamos magyar leletek alapján egyértelműen helyi készítménynek azonosította őket, illetve, hogy a héber betűk értelmes szöveget nem adnak, „kizárólag díszként szolgáltak” (mint ha ez a modern gondolat visszavetíthető lenne egy olyan korba, ahol mindennek vallásilag-kulturálisan pontosan meghatározott értelme volt). A hibás érvelést észrevétel nélkül átveszi BROOK (2006): 167.

²⁷ KOMORÓCZY (2012): 61. v. ö. HARASZTI György: „A zsidóság közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón”. In PÜSPÖKI NAGY Péter (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a hazá*

A „rovásírásos gyűrűk”

Ahogy a tágabb régészeti kontextus figyelmen kívül hagyása a héber feliratos pántgyűrűk helyes megértését amiatt akadályozza, mert mellőzi azokat a támpontokat, amit a régészeti feltárás realitása ad, úgy a leletanyag összefoglaló értékelésének elmaradása vagy túlzottan általánosító, egyetlen narratívára való felfűzése, a helyi viszonyok sajátosságainak figyelmen kívül hagyása is azzal a következménnyel jár, hogy a múlt fontos részébe való bepillantás elől zárjuk el a tekintetünket.

Mint azt már a régészeti leletanyagot röviden bemutató első fejezetben megemlítettem, Csallány Dezső a kora Árpád-kori régészeti leletek között felbukkanó feliratos (jobbára ezüst) pántgyűrűket – tekintet nélkül a felirat tényleges karakterkészletére – a rovásírásos gyűrűk összefoglaló kategóriába sorolta. Ennek racionális oka abban keresendő, hogy Móra Ferenc (1879–1934) ásatásán 1931-ben, a Deszk D 87. számú, Árpád-kori sírból előkerült egy *dekagon* ezüst pántgyűrű, amelynek 1953-ban történt konzerválása után, annak mind a tíz keretében egy-egy recés peremű eszközzel bevésett, jól olvasható rovásjel tűnt elő.

Mivel ugyanabból a sírból két I. László-kori érem is előkerült, a lelet az uralkodási időből (1077–1095) jól datálható volt, és alkalmasnak tűnt hasonló leletek korának meghatározására is. Ráadásul – és itt kezdett a racionalitáson némiképp túl lépni – úgy vélte, hogy a jeleket el is tudja olvasni, azokat a Kárpát-medencében fellelhető rovásjelek, illetve feliratok kontextusában meg tudja érteni.²⁸ A Csallány nyomán a szakirodalomban elterjedt „rovásírásos gyűrű”, illetve „deszki típusú gyűrű” – bár sok esetben a fogalmat használók által is elismerten erőszakolt kategória²⁹ – az a narratíva jellegű gyűjtőfogalom, amelybe (a bírálatok dacára) a magyarság kutatók jelenlegi nemzedéke is az első fejezetben ismertetett hét pántgyűrűt azóta is sorolja és – Kiss és Schreiber eredményeit érdemben nem is vitatva – értelmezi.³⁰

7. sz. ábra: a Deszk 87. számú sírban 1931-ben Móra Ferenc által talált dekagon rovásírásos gyűrű Fehér Bence által készített fényképe és rajza a feliratról – (Fehér 2020, 195.)

és fejlődés szolgálatában. Budapest, Magyarországi Holokauszt Alapítvány, 2001, 92, 92. j.

²⁸ CSALLÁNY (1955): 82–83; CSALLÁNY (1968): 292–293; SZÓKE–VÁNDOR (1987): 70; FEHÉR (2020): 195.

²⁹ FEHÉR (2020): 14.

³⁰ FEHÉR (2020): 181–183, aki az „RGy rovásírásos gyűrűk rendszere” keretében, „a görög/héber elemes típus” meghatározással tárgyalja a gyűrűket. A fogalom felváltására, de azonos tartalommal más

Nyugat-Európai kontextus

Ez a furcsának tűnő eljárás Szőke Béla Miklós és Vándor László régészek 1987-ben megjelent, a Zala-megyei Pusztaszentlászlón feltárt II. századi temető leletanyagát leíró tanulmányára vezethető vissza, amelyben az általuk ismert „ún. rovásírásos gyűrűt” (köztük az akkor ismert héber feliratos gyűrűket, így az ellendieket is) újra leírták és az *etnikumhoz kötést mellőzve* ismertették.³¹ Ezt Czeglédy Károly (1914–1996) 1977. jan. 25-én kelt szakértői véleményére alapozták, aki a kérésükre – a Pusztaszentlászlón talált hat darab e kategóriába tartozó gyűrű kapcsán – újrazivsgálta a gyűrűcsoport írásrendszeréről kialakított álláspontját és azt állapította meg, hogy „mint írásrendszer, az egész betűanyag e pillanatban ismeretlennek mondható”.³²

A gyűrűcsoportot – melyre vonakodva bár, de továbbra is „rovás” gyűrűkként hivatkoztak – a szerzőpáros nem etnikumhoz, hanem bajelhárító, védelmező erejű (*apotropaikus*) funkcióhoz kötötte, terjesztőiként pedig az utolsó pogánylázadás (1061) leverését követően megjelenő nyugati térítő papokat jelölték meg, akik „a templom köré temetkező hívek között árulták ezeket a varázsgyűrűket”.³³ Bár felismerték, hogy lényeges különbségek (így mindenekelőtt az értelmes latin, illetve görög felirat; a poligon oldalainak száma; a gyűrű anyaga) elhatárolják azoktól, ezeket a gyűrűket a Nyugat-Európában és Közép-Európában a 12. századtól (!) elterjedt – gutaütés és reumatikus megbetegedések ellen használt, többnyire kilencszögletű, feliratos, hol aranyból, hol ezüstből készült – *Thebal*-gyűrűkkel hozták kapcsolatba.³⁴

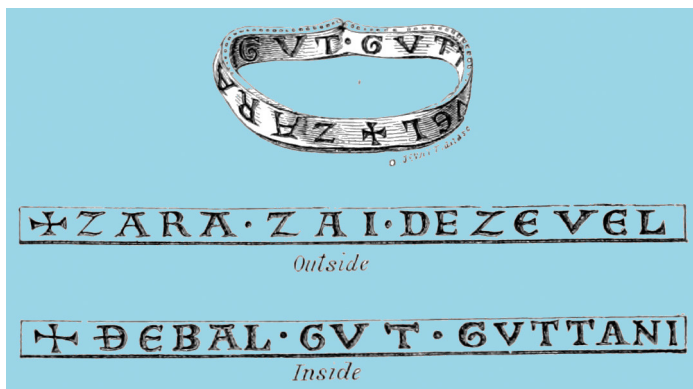
.....
 kutatók „deszki-típusú ezüstékszerről” beszélnek, például LANGÓ Péter: „Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? A II. századi falusi sírokból talált gyűrűk értelmezései a magyar régészeti kutatásban”, in: FEHÉR Bence – FERENCZI Károly (szerk.): *Ósi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarországi Kutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet, 2020, 102.

³¹ SZŐKE-VÁNDOR (1987): 68–73. A hat pusztaszentlászlói pántgyűrű (melyek képét a 69. oldalon közlik) egyikén sem szerepel „héber betűkhöz hasonló vonalkombináció”.

³² SZŐKE-VÁNDOR (1987): 70.

³³ Uo., 73.

³⁴ A *Thebal*-gyűrűkkel kapcsolatosan Ernst GROHNE: *Alte Kostbarkeiten aus dem bremischen Kulturbereich* című könyvére támaszkodtak (Bremen, Schünemann, 1956), aki szerint az első ilyen gyűrű készítője egy zsidó „bál-sém” lehetett; „a »thebal« szót pedig a héber *hábál* = »zunichte werden« szótóból [!] vezette le, melynél lehetséges alakváltozat a *thébal* = »sie werde zunichte!«” SZŐKE-VÁNDOR (1987): 73. Más értelmezés szerint a formula a „világ” (תבל) jelentésű héber szóból és a gót „*Guth guthani*”, azaz „istenek Istene” kifejezésből áll. Alexander TILLE: „Thebal Amulets,” *Scots Lore* 1, 1895/2, 61–78. A *Thebal*-formula első előfordulása egy 11-dik századi angolszász kézirat, Aurelius Prudentius Clemens ibériai keresztény latin költő, *Psychomachia* című kódex címlapjára írt szöveg, mely szerint három ostyára kellett írni a „*Thebal gutta*” kifejezést, amely „*wīð þone dwoꝛb*” (a *dwoꝛb* / *dwarf* „törp” ellen) jelent oltalmat. Egy közel száz évvel későbbi németországi kézirat szerint viszont a gyűrűkön szereplő „*Thebal gut guthani*” (θηβαλ γυθ γυθανι) „*contra alpes*” (elf „tünde” ellen) hatásos formula. Karel FRAAIJE: „Wicked Dreams, Teary Eyes, and Salty Noses: Elvish Pathologies and Folkloric Exorcisms from Medieval Germanic Europe”, *Incantatio*, VIII, 2019, 39. A *Thebal* gyűrűkről lásd még: Katherine HINDLEY STORM: *Textual magic: charms and written amulets in medieval England*.

8. sz. ábra: a Glamorganshire-i latin feliratos, arany Thebal-gyűrű és felirata, *Archaeological Journal* 3 (1846), 358 (Tille 1895)

Figyelman kívül hagyva Magyarország korabeli gazdagságát, mintegy a periféria által silányabb minőségben utánzott termékként (a centrum *Thebal*-gyűrűi) interpretálták a „rovás” gyűrűket.

Ez az általánosító narratíva – amely szerint az általunk vizsgált héber feliratos gyűrűk is az *írásutánzó díszítésű apotropaikus rovásírásos gyűrűk* körébe tartoznak, amelyek a nyugati „II–12. századi poligonális kialakítású, vésett díszű jelcsoportokat tartalmazó pántgyűrűk [*Bandfingerring*]”³⁵ közé sorolhatóak – tekinthető jel- lenleg meghatározónak a magyarság hivatalos kutatói között.³⁶

Konklúzió

Egyfelől a régészeti lelet-együttestől, másfelől a lelet értelmezési tartományát meghatározó etnoszocio-kulturális viszonyoktól elszakított értelmezések véleményem szerint egyaránt zsákutcát jelentenek. E tekintetben a diszkussziót távolról sem lehet lezárni, különösen az alábbi három szempontot tartom ígéretesnek egy ezzel kapcsolatos kutatás számára.

Az a tudáshiány, amely miatt nem értjük, hogy az adott héber feliratos pántgyűrűt miért viselte az a hölgy, akivel eltemették, nem pótolható egy olyan állítással, miszerint „írastudatlanok készítették írástudatlanoknak” ezeket a nyilvánvalóan értékes ékszereket. A betűk (és a mai tudásunk szerint megfejthetetlennek tűnő

Chicago – London, The University of Chicago Press, 2023, 226–230. Megjegyzem, hogy a **תבל** amely a Héber Bibliában az **תְּבִילִי** költői szinonimájaként szerepel, valószínűleg a „termékeny” jelentésű **תְּבִיל**, **תְּבִילָה** szóból származtatható.

³⁵ LANGÓ (2020): 102.

³⁶ Lásd például a Magyarországi Régészeti Intézet honlapján az Ellend II. 128 sírban talált *hendekagon* gyűrűről írtakat, mki.gov.hu/hu/hirek-hu/minden-hir-hu/honfoglalas-es-kora-arpad-kori-ekszereink-iv (letöltés: 2024.06.14.).

9. sz. ábra: felül az Ellend Szilfádülő 128. számú sírban talált ezüstgyűrű felirata Fehér Bence rajza (Fehér 2020, 196)

karakterek is ide értendők) mágikus erején alapuló II. századi varázsgyűrűk feliratai nem dekoratív célból kerültek az ékszerre, hanem címeztek az adott vallási elképzelésben konkretizált *numen* (például a Thebal-formula esetében a *dwarf* vagy *elf*) volt³⁷, aki számára az üzenet kristálytisztán érthető.

Az a körülmény, hogy héber betűk szerepelnek egy apotropaikus ékszeren, az világosan jelzi, hogy készítője és viselője is respektálja azt a kultúrkört, amit a *Tanakh* határoz meg, valamiképpen segítséget kíván nyerni abból. Mivel a hét héber feliratos gyűrű női sírokból, illetve nőkre jellemző mellékletekkel ellátott gyereksírokból kerültek elő, joggal vetődik fel annak igénye, hogy megvizsgáljuk a speciálisan női szükségekre, problémákra, életeseményekre szolgáló amulettekkel való lehetséges összefüggés kérdését.

Nem elhanyagolható részletkérdés a poligon alakú gyűrűkön szereplő oldalak/keretek száma sem. Véleményem szerint kifejezetten keleti – iszlám környezetben ismert³⁸ – és nem nyugati kapcsolatra utal a *hendekagon* (tizenegy szögletű poligon) gyakorisága a II. századi magyarországi leletek között.³⁹ A számok a II. századi ember számára nem pusztán aritmetikai eszközök voltak, mint ma. Misztikus jelentésük volt, így például a tizenegyet a kört és az egységet szimbolizáló „tíz szám által nemzett”⁴⁰ értelemben fogták fel, amely a termékenység felé mutat. Női apotropaikus gyűrű esetén ez nagyon is értelmezhető.

³⁷ HINDLEY-STORM (2023): 252: „Írott varázsigék esetében az érthetőség nem volt követelmény, a szöveg címezte ugyanis nem az amulett viselője, hanem szellemi lények (angyalok, démonok) voltak.” Fordítás tőlem.

³⁸ Hendekagon minta figyelhető meg például a szúfi vezető Shah Nematollah Vali síremlékén (Mahan, Iran), illetve az Alhambra Oroszlán Udvarában (Granada, Spain). Eric BROUG. *Islamic Geometric Patterns*. London, Thames and Hudson, 2008, 183–185.

³⁹ Lásd például a héber betűs ellendi és kolozsmonostori hendekagon gyűrűk mellett a Kaposvári temetőből előkerült II szögű latin feliratos [143 RGy (Lat+Gör?) H-01b], a Veresegyház-Göbölös II szögű latin, illetve „elemi geometrikus jeles” [146 RGy H-01b], a Kolozsmonostor (RO) 45. sírban talált II-szögű „majdnem egyforma, díszítésbe hajló (többségében S forma változatai) jeleket” hordozó [153 RGy H-01b] gyűrűket.

⁴⁰ Abraham ibn Ezra, a *Num* 7:72 „Tizenegyedik (יָעֵשְׂרִים) nap” kifejezéshez írja: „[Széfer] Moznajim című [Rómában, 1140-ben írt] munkámban már kifejtettem, hogy miért különbözik ez a szám aste-aszar (tizenegy) [a többi számtól]. Az aste szó hasonló az estonotav (gondolatai) szóhoz [Ps 146:4], ami arra utal, amit az ember gondolatai szülnek. A *tíz szám mintegy nemzi* [a tizenegyet stb.] Ez egy nagy titok. A szefárd rabbi Jóna azt mondja, hogy az aste-aszar az al ste-aszar rövidítése. A jelentése [szerinte]: a tizenkettőt megelőző szám. Most rabbi Jóna két nagy hibát követett el. Az egyik,

Bibliográfia

- N. BEREND: *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and "Pagans" in Medieval Hungary c. 1000- c. 1300*. Cambridge, Cambridge UP, 2001. Magyarul: *Uő: A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban 1000 k – 1300 k.* Máriabesenyő, Attraktor, 2012.
- BOROS J. – RAPCSÁNYI L.: *Vendégségben őseinknél*. Budapest, Gondolat, 1975.
- K. A. BROOK: *The Jews of Khazaria*. Plymouth, Rowman & Littlefield, 2006.
- E. BROUG. *Islamic Geometric Patterns*. London, Thames and Hudson, 2008.
- CSALLÁNY D.: „Rovásírásos gyűrűk Magyarországon”. *Archeológiai Értesítő*, LXXXII, 1955, 79–85.
- CSALLÁNY D.: „A magyar és az avar rovásírás”. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XI, 1968, 280–304.
- DIENES I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest, Corvina, 1972.
- DOMBAY J.: „A Janus Pannonius Múzeum kialakulásáról”. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, I. 1956, 184–192 és a közleményhez tartozó I–XV. táblák.
- DOMBAY J.: „Árpád-kori temetők Baranyában I”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, V, 1960, 135–157.
- DOMBAY J.: „Árpád-kori temetők Baranyában II”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, VI, 1961, 69–84 és a közleményhez tartozó I–XV. táblák.
- FEHÉR B.: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye. I. kötet: Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. Budapest, Magyarországtudató Intézet, 2020.
- K. FRAAIJE: “Wicked Dreams, Teary Eyes, and Salty Noses: Elvish Pathologies and Folkloric Exorcisms from Medieval Germanic Europe”, *Incantatio*, VIII, 2019, 29–58. https://doi.org/10.7592/Incantatio2019_8_Fraaije
- GÁLL E.–SZENTHE G.–TÓTH E.: „Kiss Attila emlékezete / Kiss Attila bibliográfiája”. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2014, 5–18.
- GYÖRFFY Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, I. Budapest, MTA, 1963.
- HARASZTI Gy.: „A zsidóság közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón”. In PÜSPÖKI NAGY P. (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a baza és fejlődés szolgálatában*. Budapest, Magyarországi Holokauszt Alapítvány, 2001, 63–100.
- K. HINDLEY STORM: *Textual magic: charms and written amulets in medieval England*. Chicago – London, The University of Chicago Press, 2023.
- KISS A.: “11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Sig-

.....
 hogy szavaival ellentétben a tizenkettes szám a tizenegyen túl (al) van. A húszéves kortól és feljebb (va-ma’ala) [4Mózes 1:3] az előbbiekre bizonyíték. A második tévedése az, hogy ha az aste szó az al sete rövidítése [enne], akkor a szövegben asne-aszar-nak kellett volna állnia, nem aste-aszar-nak. Az aste ugyanis nőnemben áll. Az aste tehát egy szó.” Megjegyzem, hogy Klein szerint az עֶשֶׁת „egy” csak szóösszetételben fordul elő a bibliai corpusban עֶשֶׁת־אֶחָד (m.), עֶשֶׁת־אֶחָד (f.) (= tizenegy). [V.ö. Akkád *ishtēn* (= egy), *ishtēn-esbrit* (= tizenegy).]

- ns”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXII, 1970, 341–348 és LVII–LVIII. t.
- KISS A.: *Baranya megye X-XI. századi sírleletei*. Budapest, Akadémiai, 1983.
- KOMORÓCZY G.: *A zsidók története Magyarországon. I. A középkortól 1848-ig*. Pozsony, Kalligram, 2012.
- LANGÓ P.: „Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei? A II. századi falusi sírokban talált gyűrűk értelmezései a magyar régészeti kutatásban”, in: FEHÉR Bence – FERENCZI Károly (szerk.): *Ósi írásaink. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által 2019. december 12–13-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 2020. 99–126.
- LENGVÁRI I.: „Dombay János levelezéséből III”. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, XLIII, 1998, 325–340.
- LENGVÁRI I. (szerk.): „Dombay János irathagyatéka. Repertórium”. In *A Baranya Megyei Levéltár segédletei I*. Pécs, 2001.
- MORAVCSIK Gy.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium*. Budapest, Akadémiai, 19882.
- A. SCHEIBER: *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd century to 1686*. Budapest–Leiden, Akadémiai, 1983.
- SZÓKE B. M. – VÁNDOR L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló)*. Budapest, Akadémiai, 1987.
- A. TILLE: “Thebal Amulets,” *Scots Lore* I, 1895/2, 61–78, randomscottishhistory.com/2018/02/22/thebal-amulets-a-tille-feb-1895-pp-61-78/ (Letöltés: 2024. 05. 24.)
- UHRMAN I.: „Scheiber Sándor és az úgynevezett kabar-zsidó elmélet”. *Kazárok, magyarok, zsidók*. Máriabesenyő, Attraktor, 2020, 169–202.

Rezümé

Vizsgálatunk tárgya a II. századi héber feliratos gyűrű-leletanyagot értelmező régészeti publikációk eltérő kontextusai és narratívái. Voltak tudósok, akik a fejedelmi udvar körüli, kazár eredetű, zsidó vallási szokásokat is gyakorló katonai réteghez, vagy a kabar etnikumhoz kötötték a leleteket. Más régészek a kora Árpád-kori pántgyűrűket – tekintet nélkül a tényleges karakterkészletre – a „rovásírásos gyűrűk” összefoglaló kategóriába sorolták. Végül a harmadik irányzat írásutánzó díszítésű apotropaikus gyűrűkről beszél, amelyek a nyugati, II–12. századi poligonális kialakítású, vésett díszű jelcsoportokat tartalmazó pántgyűrűkkel mutatnak rokonságot. A tudományos diszkusszió nem tekinthető lezártnak, új kutatási irányok körvonalazódnak.

Kulcsszavak: héber felirat, gyűrű, kora Árpád-kor, kazár, rovásírás

Abstract

The Fellowship of the Hendecagon Ring: Seven Hebrew-inscribed Strap Rings from the early Árpád Period and their Interpretation

The subject of our study are the various contexts and narratives presented in archaeological publications interpreting the Hebrew-inscribed ring finds from the 11th century. Some scholars have linked the finds to a military stratum around the princely court of Khazar origin, which also practised Jewish religious customs, others to the Kabar ethnicity. Some archaeologists have categorised the early Árpád period strap rings as “runic rings”, regardless of the actual character set. The third trend is that of apotropaic rings with imitation scribal decoration, which are related to the western 11th-12th century polygonal rings with engraved groups of characters. The scientific debate is ongoing and new lines of research are emerging.

Keywords: Hebrew inscription, ring, early Arpad era, Khazar, runic writing

WORKSHOP / MÚHELY

JÓZSEF FÜLÖP

Aspekte des musikalischen Hörens. Ein kurzer Überblick
auf der Grundlage relevanter Schlüsseltexte¹

Die ersten theoretischen Ansätze zu einer systematischen Beschreibung bzw. zum Verständnis des musikalischen Hörens in der neueren Musikwissenschaft erfolgten durch den bedeutenden Musikgelehrten, Hugo Riemann. Für Riemann ist das musikalische Hören viel mehr als ein passives Erleiden von Tonreizen. Schon in seiner zumeist wahrnehmungspsychologischen Dissertation² im Jahre 1874 und in der Monographie *Musikalische Syntaxis* betonte er, dass das musikalische Hören „ein vergleichendes Empfinden“³ ist, ein „Auswählen aus dem zu Gehör gebrachten Klangmaterial“, eine „logische Aktivität“ oder, ganz schlicht, ein „Vorstellen“⁴. Voraussetzung für ein solches Verhältnis zur Musik setzt einen „auffassenden Geist“ und eine immanente musikalische Logik voraus. Riemann meint nämlich:

[...] gar nicht die wirklich erklingende Musik, sondern vielmehr die in der Tonphantasie des schaffenden Künstlers vor der Aufzeichnung in Noten lebende und wieder in der Tonphantasie des Hörers neu entstehende Vorstellung der Tonverhältnisse ist das Alpha und Omega der Tonkunst. Sowohl die Feststellung der tonkünstlerischen Schöpfungen in Notenzeichen als die klingende

¹ Der Ausgangspunkt dieses Überblicks war die Zusammenstellung einer thematischen Quellensammlung. Demzufolge wird kein heuristischer Anspruch erhoben, sondern die wesentlichen Aussagen der betroffenen wissenschaftlichen Texte sollen zusammengefasst werden.

² Hugo RIEMANN: *Musikalische Logik. Hauptzüge der physiologischen und psychologischen Begründung unseres Musiksystems*, C. F. Leipzig: Kahnt, 1873; ursprünglich als Dissertation: *Ueber das musikalische Hören*, Druck von Fr. Andrá's Nachfolger, 1874. Obwohl Oscar Paul und Moritz Drobisch an der Universität Leipzig seine Promotion abgelehnt hatten, wurde ihm am 30. November 1873 von Hermann Lotze und Eduard Krüger in Göttingen der Dokortitel verliehen. Diese wesentliche Untersuchung sowie Riemanns weitere Schriften, die sich unmittelbar oder mittelbar mit der musikalischen Wahrnehmung befassen (*Wie hören wir Musik? Drei Vorträge* [1888], *Katechismus der Musik-Ästhetik* [*Wie hören wir Musik?* 1890, 1911³], *Tonböhenbewußtsein und Intervallurteil* [1911]), haben die wichtigsten Fragen und deren Antworten der folgenden Jahrzehnte vorweggenommen.

³ Hugo RIEMANN: *Musikalische Syntaxis. Grundriß einer harmonischen Satzbildungslehre*, Leipzig: Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel, 1877, S. 1.

⁴ Ebd., S. VIII.

Ausführung der Werke sind nur Mittel, die musikalischen Erlebnisse aus der Phantasie des Komponisten in die des musikalischen Hörers zu verpflanzen.⁵

Musik und Rezeption der Musik bedeuten hier einen Vorgang, der einer rationalen Analyse zugänglich ist. Statt der „dionysischen“, rätselhaften und obskuren Wirkung, wovon ein zeitgenössischer Altphilologe, der junge Denker aus Basel, Friedrich Nietzsche spricht, werden bei Riemann transparente Wahrnehmungs- und Konstruktionsprozesse in Kraft gesetzt beim Musikhören. Die musikalische Wahrnehmung wird als aktive geistige Leistung aufgefasst, sie gewinnt imaginative Qualität und bildet als solche selbst einen kreativen Akt.

Die ersten Reflexionen Riemanns und, diese ergänzend, die physiologisch-psychologische Begründung des Musiksystems mündeten im Verlauf der wissenschaftlichen Forschung in gültigen Theorien. Riemanns Musikästhetik war aber nicht einmal in seiner Epoche umfassend: Sie befand sich im Banne der klassisch-romantischen Instrumentalmusik, die über einen einheitlichen Klang, eine homogene Klangwelt verfügte. Die Absonderungen der Neuen Musik gegen Ende des 19. und vor allem am Anfang des 20. Jahrhunderts aber stellten die Musikwissenschaft vor neue Herausforderungen. Die Konsequenzen waren vielfältig. In der impressionistischen Musik von Claude Debussy und Maurice Ravel wurden die traditionellen Formen aufgelockert oder verlassen und die Tonalität und die Klangflächen verschleiert. In der Wiener Schule, bei Arnold Schönberg, Anton Webern und Alban Berg führte die kompositorische Entwicklung zunächst zur Atonalität, dann zur Zwölftontechnik. Das tonale System ist beinahe ganz aufgelöst worden auch bei weiteren Komponisten wie Alexander Nikolajewitsch Skrjabin, Igor Strawinsky oder Béla Bartók (freilich mit Ausnahmen, wie z. B. die frühe sinfonische Dichtung *Kossuth* oder das späte 3. *Klavierkonzert* mit einer tonalen Lyrik im zweiten Satz *Adagio religioso* usf.). Demzufolge gewann die Rolle der auditiven Aufmerksamkeit an Bedeutung.

Wie komplex allein die rezeptionsästhetische Dimension der impressionistischen Musik ist, die subtilen Harmonien eines Debussy etwa, hat eine frühe Analyse von Günther Stern ausgiebig dargelegt. Stern, der Philosophie bei Edmund Husserl, Ernst Cassirer und Martin Heidegger studierte und sich anfangs mit der Musikphänomenologie beschäftigte, erläuterte die Phänomenologie des Zuhörens am Beispiel des französischen Komponisten. Stern fängt seine im Jahre 1927 entstandene Studie mit dem Grundsatz an, dass „das Hören der verschiedensten Musiken etwas jeweils ganz Verschiedenes bedeutet“, und das diese Erkenntnis „nicht nur ein einfach anerkanntes Allgemeingut des Musikhistorikers bzw. -theoretikers ist“, sondern einen wesentlichen Bestandteil ihrer Methodik ausmacht.⁶ Sterns De-

⁵ Hugo RIEMANN: „Ideen zu einer, Lehre von den Tonvorstellungen“. In DZ Jahrbuch der Musikbibliothek Peters 21/22 (1914/15), S. 1–26, hier S. 2.

⁶ Günther STERN: „Zur Phänomenologie des Zuhörens (Erläutert am Hören impressionistischer Musik)“. In Ders.: *Musikphilosophische Schriften. Texte und Dokumente*, hg. v. Reinhard Ellensohn,

definition des Hörens ist insofern phänomenologisch begründet, als das Zuhören als „Isoliertes und Einziges“ verstanden wird, „so dass es während des Hörens das *einzig* Daseiende überhaupt ist“ und „alles andere bei Seite fällt.“⁷ Er nennt das den „attentionalen Modus des Hinhörens“⁸, der einem nichts entgehen soll.

Freilich ist sich Stern dessen bewusst, dass der Sinn des aktiven Zuhörens bereits zur Zeit der Hochromantik problematischer wird. Die Musik von Franz Liszt (z. B. die Schumann gewidmete *Klaviersonate in b-Moll* oder fast ausnahmslos die Solowerke für Klavier der späten Schaffensperiode), Anton Bruckners Symphoniekunst oder die Kompositionstechnik der „unendlichen Melodie“ von Richard Wagner werden voll und angemessen nur – hier verwendet Stern die letzten Tristanworte – im „Ertrinken, Vertrinken, unbewußt“⁹ gehört. Fast wie in einer tiefen Ohnmacht, in einem bewussten Zustand also, der gerade wegen der Passivität angemessen für diese Musik ist.

Wie lässt sich nun die impressionistische Musik am Beispiel von Claude Debussy charakterisieren, wo das musikalische Hören komplexere Fragen aufwirft und neue Antworten verlangt? Sie besteht nicht in etwas selbst Aktiven, sondern ist wegen seiner fast stationären Zeitbehandlung und ihres Harmoniesinnes nur vorbereitend und bedingend. Ein impressionistisches Musikstück mit seinem einzigen wandernden Akkord bietet uns Zuständlichkeit an, d. h. sie ist uns nicht als Gegenstand da. Oder wie Stern sagt: In dieser Musik sind wir, „wie *in* der Luft, *im* Wasser, *im* Walde usw.“¹⁰ Die Frage ist also: „[...] widerstreitet nicht der attentionale Modus des *Zuhörens* dem rein passiv zuständlichen Charakter der impressionistischen Musik?“¹¹ Diese Ansicht von Stern ist durchaus berechtigt. Tatsächlich erscheint es paradox, gegenüber einer impressionistischen Musik „zu-hören“ zu wollen. Die initiativ-aktive Haltung des Rezipienten oder – laut Husserl¹² – das intentionale Gerichtetsein des Hörens scheint der rhythmischen und tonalen Richtungslosigkeit dieser Stücke zu widersprechen. Die Attention des Hörers ist jeweils auf das Kommende gespannt, aber die Leere des Erwartungshorizontes beim Hören impressionistischer Musik ist ein wesensmäßiges und immanentes: Im intentionalen

C. H. Beck, 2017, S. 211–225, hier S. 211. [Ursprünglich erschienen: Zeitschrift für Musikwissenschaft, 1927/7, S. 610–619.] Stern ließ die intensive, wissenschaftlich anspruchsvolle Beschäftigung mit der Musik auf „Intervention“ von Theodor W. Adorno fallen: Die Ende der 1920er Jahre gescheiterte Habilitation, der zuvor erfolgreiche Vorträge in Hamburg und Frankfurt vorausgegangen waren, bedeutete seinen endgültigen Abschied von der akademischen Laufbahn und gleichzeitig von der Phänomenologie.

⁷ Ebd., S. 213.

⁸ Ebd.

⁹ Ebd., S. 215.

¹⁰ Ebd., S. 328.

¹¹ Ebd., S. 213.

¹² Thomas H. Macho weist überzeugend darauf hin, dass der junge Autor in seiner Studie an mehreren Stellen die husserlische Intentionalität korrigiert hat: Th. M. MACHO: „Die Kunst der Verwandlung. Notizen zur frühen Musikphilosophie von Günther Anders.“ In Konrad Paul LIESSMANN (Hg.): *Günther Anders kontrovers*, Beck: München, 1992, S. 89–102.

Sinne sind wir als Zuhörer Debussys eben auf dieses Kommende nicht so gespannt, da das Jetzt-Gegebene der nicht isolierbaren Musik die Dramaturgie entbehrt. Die Einheit einer Handlung bzw. die Intention auf eine musikalische Narrativität sind darin nicht vorzufinden. Was gehört wird, ist im Hören selbst weniger explizit da. Diese Inexpliziertheit des Gehörten ist ein Kennzeichen der Perzeption. Bei den Werken des Impressionismus wirkt die Apperzeption zerstörend, d. h. solche Werke sind nicht dazu da, gewissermaßen aus nächster Nähe oder in ihren Einzelheiten betrachtet zu werden. Das ist kein Defizit der impressionistischen Musik, sondern eben ihre *differentia specifica*. Diese Perzipierbare aber, wie gesagt, widersteht der intentionalen Aufmerksamkeit. Stern spricht über ein aufgeschlossenes „Mitsein“¹³ mit einem Debussyschen *Prélude* und unterscheidet es von dem „Mitmachen“ eines *Brandenburgischen Konzertes* von J. S. Bach. Beim letzteren „ist die Möglichkeit, das zu Verfolgende ins Auge zu fassen, eine unvergleichlich viel leichtere“¹⁴. Bei dem „Dabeisein“ bei der impressionistischen Musik, wie Stern formuliert, handelt es sich um einen Zustand, „der weder stets etwas fixiert, noch stets *schläft*.“¹⁵ Beide Möglichkeiten sind in ihm enthalten. Es ist also eine positive Unentschiedenheit, die der impressionistischen Musik innewohnt. Jetzt erscheint uns, lautet das Fazit, die Umwandlung dessen, „bei dem“ wir sind, „in dem“ wir sind, zu einem etwas, dem wir bei einem adäquaten Zuhören auch gegenüberstehen können.

Die Analyse Sterns am Beispiel der impressionistischen Musik lässt sich in eine Reihe von Studien einordnen, die die verschiedensten Aspekte des musikalischen Hörens untersuchen. Im selben Jahr verfasste der Musikhistoriker Wilibald Gurlitt seinen kurzen Aufsatz bezüglich des Themas. Der Riemann-Schüler Gurlitt verband seine musikwissenschaftliche Tätigkeit in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen eng mit der Bewegung der Collegium Musicum. Besonders setzte sich die von ihm gegründete Gesellschaft an der Universität Freiburg für die Popularisierung der mittelalterlichen Musik ein. Seine dort veröffentlichte Studie erschien im selben Jahr wie die von Sterne, und sie schöpft aus der Philosophie von Husserl und Heidegger ebenso viel wie die seines Frankfurter Kollegen. Vor allem auf der Suche nach der authentischen Klanggestalt älterer Musik und als einer der ersten Initiatoren der historischen Aufführungspraxis bemühte sich auch Gurlitt um eine phänomenologische Darstellung des Hörens. Er kritisiert die bisherigen, herkömmlichen Versuche, indem sie ihren Ausgang „von der Idee des musikalischen ‚Ausdrucks‘ oder der musikalischen ‚Form‘ oder des musikalischen ‚Erlebens‘“¹⁶ nahmen. In Bezug auf die Thesen von Riemann (und Heinrich Bessler) meint Gurlitt, dass der Aspekt der Geschichtlichkeit des Hörens und die Vielgestaltigkeit möglicher Typen, sachlicher Grundrichtungen und Einstellungen bei den neueren Untersu-

¹³ Ebd., S. 224.

¹⁴ Ebd.

¹⁵ Ebd.

¹⁶ Wilibald GURLITT: „Der pädagogische Horizont des musikalischen Hörens“. *Pädagogisches Zentralblatt*, 7. Jhg., 1927, S. 605–609, hier S. 607.

chungen berücksichtigt werden sollen. Seines Erachtens sollte die musikwissenschaftliche Forschung auch die ontologische Verwurzelung des Hörens aufschließen. Gurlitt betont den Akt des Verstehens, der allem Hören weit voraus liegt. „Ursprünglich und daseinsmäßig gründet alles Hören im Verstehen. So kommt es, daß echtes musikalisches Hören stets eine Haltung einnimmt, die den Sinn hat: ich weiß schon, was jetzt kommen wird.“¹⁷ Man hört, weil man versteht, genauer gesagt, man hört nur Verstandenes. Gurlitt nennt die Musik „ein geistiges Sinngefüge“, in dem „musikalische Bedeutungszusammenhänge melodischer, motivischer, harmonischer, rhythmischer, klangfarblicher Natur“ in Wirkung sind.¹⁸ Falls wir diese Verknüpfungen und Abläufe nicht erkennen, bleibt die Musik nur fremdartig und unverständlich, aber keineswegs sinnlos. „Demnach werden musikalischen Bedeutungszusammenhängen Töne zugeordnet; nicht also werden, wo es sich um Musik handelt, Töne mit musikalischen Bedeutungen versehen.“¹⁹

Nicht nur die impressionistische Kompositionstechnik und ihre verschwommenen Klangbilder stellen den Hörer vor andersartige Aufgaben. Auch die Kompositionen der Wiener Schule bergen neue, komplexe Herausforderungen in sich. Alban Berg, der einstige Privatschüler Schönbergs, nahm den Meister aus Anlass seines 50. Geburtstages in seinem grundlegenden Aufsatz *Warum ist Schönbergs Musik so schwer verständlich*²⁰ (1924) in Schutz. Diese berühmte Studie ist sowohl Anklage als auch Verteidigungsrede. In seinem bissigen Text prangert Berg die seit der Romantik beobachtbare Verengung der musikalischen Alltagssprache und die Verdünnung einiger Begriffe an. Seine dialektischen Argumente und Erkenntnisse machen ihn zum Verfechter des Schönbergschen Werks, doch zugleich spiegelt sich in seinem gesamten Problemaufriss und in der kongenialen Erfassung und Vermittlung die klassische (latente) kantische Idee wider: Der geniale Schöpfer ruft nach einem genialen, doch zumindest kongenialen Rezipienten.

Berg analysiert die ersten zehn Takte des *Streichquartetts* (op. 7), in dem der österreichische Komponist vom späromantischen Dichten abkehrte, und hebt insbesondere den Beethoven-Bezug hervor – Beethoven, der für Schönberg als Revolutionär und zugleich als Vollender galt (es genügt, lediglich an die *Große Fuge* op. 134 zu denken). Schon der Anfang des Quartetts bietet eine extreme Komplexität an: ein Mit- und Nebeneinander von unregelmäßigen Phrasenbau, asymmetrische Rhythmen, neuartige harmonische Fortschreitungen und eine hochkomplizierte Polyphonie. Diese sind zugleich Gründe dafür, warum Schönbergs Musik dem Normalhörer nicht ohne weiteres zugänglich ist. Berg aber betont noch einen wei-

¹⁷ Ebd., S. 608.

¹⁸ Ebd.

¹⁹ Ebd.

²⁰ Bereits Theodor W. Adorno rekurrierte sieben Jahre später auf diesen Titel mit seinem Vortrag *Warum ist die neue Kunst so schwer verständlich?*, und auch Carl Dahlhaus im Jahre 1986: *Warum ist die Neue Musik so schwer verständlich?* (siehe auch Fußnote 21).

teren Aspekt: Diese Musik fasst nicht nur alle entscheidenden Entdeckungen der Zeit in sich, sondern auch alle von den Klassikern unterlassenen Möglichkeiten.

Ja, es wird sich dann herausstellen, daß nicht so sehr die sogenannte „Atonalität“ [...] die Schwierigkeit des Verstehens ausmacht, sondern [...] die Heranziehung aller, durch die Musik von Jahrhunderten gegebenen kompositorischen Möglichkeiten, mit einem Wort: ihr unermesslicher Reichtum.²¹

Diese Epochen überspannende Bindungskraft der Satztechnik Schönbergs fordert jenes durchschnittlich geschulte Ohr bzw. das sensationslustige Premierenpublikum zum Verstehen auf, das Berg „einseitig vorgebildet“ nennt, weil es an die Musik des letzten Jahrhunderts gewöhnt ist, „an eine Melodik, deren wesentlichste Eigenschaft die Symmetrie des Periodenbaues ist, eingestellt auf eine Themenkonstruktion, die überhaupt nur geradzahlige Taktverbindungen kennt.“²² Auch Dahlhaus steht auf dem Standpunkt, dass die Destruktion der harmonischen Tonalität – die „jahrhundertlang die tragende Voraussetzung musikalischer Formen bildete“²³ – die Verständlichkeit des Neuen gefährdet, und ferner, dass durch die erweiterte Tonalität eines Reger (das *Klavierkonzert* oder die *Mozart-Variationen*) und die atonalen Werke eines Schönberg, also durch beide Richtungen „die Einsicht in den eigenen Mangel an Einsicht“²⁴ dem Publikum aufgedrängt wird. Nicht nur die Musik muss demgemäß in sämtlichen Dimensionen gleich entwickelt werden, aber auch das wohltemperierte Ohr. Das ist die *conditio sine qua non* des Verstehens der Neuen Musik. Schönberg selbst ironisierte über sein Publikum in diesem Sinne: „Alles was wir nicht verstehen, halten wir für einen Irrtum, alles was uns unbequem ist, für einen Mißgriss des Schöpfers.“²⁵

In einem Vortrag eines anderen herausragenden Komponisten, Paul Hindemith, geht es um das Hören und Verstehen unbekannter Musik. Hindemith hielt diesen Vortrag im Winter 1955 an der Universität Zürich, wo er seit 1951 parallel zu Yale lehrte. Er wurde eindeutig aus einer humanistischen Perspektive geschrieben, und in einigen seiner Schlussfolgerungen hallt sogar das Echo von Bergs Worten wider, die Schönberg verteidigen. Zunächst gab Hindemith einen Umriss der Freiheit des modernen Komponisten, Ausführenden und Hörers. Während die traditionelle Musik bis zum Impressionismus auf dem linearen Kompositionsty-

²¹ Alban BERG: „Warum ist Schönbergs Musik so schwer verständlich?“ In Ders.: *Glaube, Hoffnung und Liebe. Schriften zur Musik*, Leipzig: Reclam, 1981, S. 205–220, hier S. 218. [Ursprünglich erschienen in: *Arnold Schönberg zum fünfzigsten Geburtstage*, Sonderheft der „Musikblätter des Anbruch“, Wien: Universal, 1924, S. 329–341.]

²² Ebd., S. 206.

²³ Carl DAHLHAUS: „Warum ist Regers Musik so schwer verständlich“. *Neue Zeitschrift für Musik*, 1973/3, S. 134.

²⁴ Ebd.

²⁵ Arnold SCHÖNBERG: „Stile herrschen, Gedanken siegen.“ *Ausgewählte Schriften*. Mainz: Schott Music, 2007, S. 75.

pus basierte, das harmonische Arsenal bis um die Jahrhundertwende aus etwa 30 Dreiklängen bestand und das Vokabular der Musiksprache begrenzt und fest war, schwimmen die Zeitgenossen so frei wie der Fisch im Wasser in den Wogen der tönenden Materie. Wie ambivalent aber diese neue Freiheit zu bewerten ist, wird nach der Argumentation von Hindemith deutlich erkennbar. Zwar gibt es für die neuere Melodiebildung so gut wie keine Grenzen, dennoch meint Hindemith, dass diese „Stromlinienmelodien sind, ohne Vitamine. Sie funktionieren so schön und reibungslos wie polierte Maschinenteile.“²⁶ Sie haben sich von dem Gesang soweit entfernt, dass die eigentliche Aufgabe der Musik, Gefühle im Hörer zu erwecken, von vornherein nicht erfüllt werden kann. In den neuen Melodien pulsiert das unmittelbar ansprechende Leben nicht mehr, sie können nicht natürlich sprechen. Diese Situation des europäischen Musiklebens nennt Hindemith die Renaissance einer „kurzlebigen Klangidolatrie“, wo „Tradition nicht nur Schlamperei ist, sondern verabscheuungswürdige Hinterwälderei.“²⁷ Der Autor ist der Ansicht, dass eine solche Freiheit widersinnig, durchaus unästhetisch und unerwünscht ist. Fast nie wird es gefragt, „ob das, was man so herausstellt, künstlerisch rein, inspiriert oder gar gekonnt ist.“²⁸ Hindemith, indem er alle Moderichtungen der Neuen Musik kritisiert – die Zwölftontechnik, die Reihenkomposition, die punktuelle und die konkrete Musik –, versucht in erster Linie die Krise des Werturteils aufzudecken und mit den Trugbildern der falsch verstandenen Freiheit abzurechnen. Den Leitfaden für seine Untersuchung bildete die Beschäftigung mit Bartóks 6. *Streichquartett*. Bartóks Musik war ihm nicht nur theoretisch, sondern auch aus der eigenen Aufführungspraxis gut bekannt. Zudem war er mit ihr sicherlich schon länger vertraut (siehe beispielsweise die 1927 aufgenommene Polydor-Schallplatte von Bartóks 2. *Streichquartett*, auf der Hindemith die Bratschenstimme spielte). Das ausführlich analysierte Beispiel war dem I. Satz des Werkes entnommen, einer Musik, „die wir heute als das für uns Höchste und Schwerstzuverstehende halten.“²⁹ Hindemith zeichnete den durchaus mühsamen Weg des Hörers durch sechs Stufen klar vor. Auch er kann nicht völlig frei sein im Zuhören, sobald er sich entschließt, ernsthaft zu hören. Oder wie Hindemith formuliert: Der Hörer „wird vom klingenden Material gegängelt.“³⁰

Als letzte Einzeluntersuchung ist noch ein umstrittener Aufsatz mit dem Titel *Sehen oder/und Hören* aus dem Jahre 1988 heranzuziehen. Der Verfasser ist der Komponist Dieter Schnebel, Autor zahlreicher musikwissenschaftlichen Publikationen. Die Thematik des Hörens erscheint bei Schnebel in ihren intermedialen Wechsel-

²⁶ Paul HINDEMITH: „Hören und Verstehen unbekannter Musik.“ In Ders.: *Aufsätze, Vorträge, Reden*, hg. von Giselher Schubert. Zürich und Mainz: Atlantis Musikbuch-Verlag, 1994, S. 293–309, hier S. 296. [Ursprünglich erschienen: *Hindemith-Jahrbuch* III/1973, S. 173–190.]

²⁷ Ebd., S. 297.

²⁸ Ebd., S. 300.

²⁹ Ebd., S. 306.

³⁰ Ebd.

beziehungen. Schnebel führt mediale Untersuchungen durch, wird jedoch offensichtlich nicht den kritiklosen, naiv-analytischen Interessen hinsichtlich medialer Veränderungen und Umbrüche gerecht. In einer Zeit der unbestreitbaren Verehrung von Bild und Sehen möchte er zwar „revisionistisch“ das Verhältnis von Bild und Ton, von optischen und akustischen Entsprechungen auf „demokratische“ Weise wiederherstellen, doch er verschließt sich nicht den neuen medialen Möglichkeiten, hat nicht die Absicht, deren Berechtigung zu leugnen. Im Gegenteil, er macht sogar fruchtbare Vorschläge, was seine ausgewogene Urteilsfähigkeit und Selbstsicherheit zeigt.

Schnebel geht darauf ein, dass in den Aussichten einiger neuer Entwicklungen in Oper, Theater und Film ein grundlegendes Phänomen zu betrachten ist. Das opulente oder drastische Bildgeschehen im Theater absorbiert die Aufmerksamkeit. Schnebel spricht über eine „Gewalt der Bilder“ und das gefangen genommene Auge. Vor einem historischen und ästhetischen Horizont zeigt er, wie sich die allgemeine Tendenz zum Optischen unaufhaltsam entfaltet. Der optische Ablauf ist das Primäre sowohl im Theater, als auch im Film, „bestenfalls ein *cantus firmus*, auf den die Wort- und Singstimmen bezogen werden – im schlechteren Fall aber ist das Bild schlicht dominierend.“³¹ Paul Hindemith kritisierte noch die „Klangidolatrie“ der Neuen Musik – heute leben wir in einer Zeit, wo die Bevorzugung des Sehens im Gange ist und das Visuelle immer mehr Gebiete menschlicher Einbildungskraft in Besitz nimmt. Dem Auge steht unverhältnismäßig vieles zu Diensten, aber das Hören wird auf Schritt und Tritt beeinträchtigt. Schnebel beendet seine teilweise musiksoziologische Zeitdiagnose folgenderweise: „Angesichts der postmodernen Bilderverehrung bzw. angesichts solchen Kults des Sehens möchte man ein still-dunkles Theater wünschen, wo sowohl klanglich wie bildlich wenig geschieht, auf daß Optisches und Akustisches zu sich selbst kommen und so zum rechten Verhältnis finden.“³²

Das grundsätzliche Problembewusstsein des musikalischen Hörens erwachte bei Hugo Riemann durch eine tief eindringende strukturpsychologische Analyse und Deutung. Riemann betonte zunächst die Aktivität des Rezipienten und eine Logik des Hörbaren zu jener Zeit, wo die Tendenz zur allmählichen Auflösung eines tonalen Zentrums bereits in Wagners *Tristan und Isolde* (1864) kulminierte. Als nächster Prüfstein bot sich die Emanzipation der Klangfarbe, die in der Romantik vorbereitet und dann weitgehend in den Werken von Debussy, Schönberg, Webern und Berg vollzogen wurde. Stern, Gurlitt und andere erachteten es für notwendig, die Phänomenologie des Hörens auszuarbeiten und lieferten eine bis dahin ungeahnte Fülle an neuen Erkenntnissen und Schwierigkeiten zugleich. Schwierigkeiten, die den erwähnten Komponisten wohl bewußt waren: Bei Schönbergs mu-

³¹ Dieter SCHNEBEL: „Sehen und/oder Hören. An- und Aussichten einiger neuer Entwicklungen in Oper, Theater und Film.“ In Werner GRÜNZWEIG – Gesine SCHRÖDER – Martin SUPPER (Hgg.): *Schnebel 60*. Hofheim: Wolke Verlag, 1990, S. 225–230, hier S. 228.

³² Ebd., S. 229–230.

sikalischen Privataufführungen war zum Beispiel ausdrücklich gefordert, die Werke mehrfach zu spielen, damit sie nicht nur gehört, aber auch verstanden werden konnten, da im musikalischen Hören immer nur Verstandenes gegeben ist. Schließlich, zur Zeit der schwer verständlichen Musikkunst der europäischen Nachkriegs-avantgarde, richtete sich der Mahnruf von Hindemith und Schnebel an das Musikleben von heute. Auch Adorno bemerkte, dass man nicht mehr so mithören kann, wie bis dahin, indem er sagte: „Verständnis solcher Musik ist nicht mehr ein Mitlaufen im zeitlichen Gang simultan mit harmonischer Tiefenperspektive.“³³ Aber im Gegensatz zu Adorno übten Hindemith und Schnebel keine rigorose und extrem soziologische Kritik an dem gesamten Musikleben von den verwünschenswerten sechs charakteristischen Hörertypen bis zum musikalischen Traditionalismus, betonten aber eine offene Bereitschaft und einen verstehenden Zugang zum Werk. Ihr Bemühen war dabei deutlich zu erkennen: eine aufgeschlossene, unbefangene, sogar ethische Haltung der Musik, dem Werk gegenüber.

Der weitblickende protestantische Theologe Karl Barth war der Ansicht, dass der Geist des musikalisch geprägten 18. Jahrhunderts am besten durch die Musik selbst erfasst werden kann, d. h. ein richtiges historisches Verständnis ist kaum möglich, ohne sich intensiv und intim mit der Musik auseinanderzusetzen: „Mit welcher Beteiligung, ja Hingabe hat diese Zeit zu musizieren – und was vielleicht für die Echtheit ihrer Musikalität noch bezeichnender ist – Musik zu hören gewußt!“³⁴ Meines Erachtens ist die Gültigkeit von Barths Argumentation auch auf die gesamte Geschichte des musikalischen Hörens als zutreffend anzusehen. Daher soll unser Verhalten auch mit J. W. von Goethes übereinstimmen, der das musikalische Hören in *Wilhelm Meisters Lehrjahre* folgenderweise bezeichnete: „...die wahre Musik ist allein fürs Ohr; eine schöne Stimme ist das allgemeinste, was sich denken läßt. [...] Er pflegte daher eine Musik nicht anders als mit zugeschlossenen Augen anzuhören, um sein ganzes Dasein auf den einzigen reinen Genuß des Ohrs zu konzentrieren.“³⁵

³³ Theodor W. ADORNO: „Tradition.“ In Ders.: *Dissonanzen: Musik in der verwalteten Welt*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1972, S. 120–135, hier S. 122.

³⁴ Karl BARTH: *Die protestantische Theologie im 19. Jahrhundert: Ihre Geschichte und ihre Vorgeschichte*, Theologischer Verlag Zürich: Zürich, 1994, S. 49–50.

³⁵ Johann Wolfgang von GOETHE: *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, Bd. 2, Boer, München, 2022, S. 305–306.

FRAZER-IMREGH MONIKA (FORD.)
Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim
az emberi lélekről és az ember méltóságáról
Titkos bölcsélet, III. könyv, 37–40. fejezet

37. Az emberi lélekről. Milyen közvetítőekkel kötődik a testhez?

Az emberi lélek egyfajta isteni fény az ige képmására, amelyet az okok oka és az első példa teremtett; Isten szubsztanciája, amelyet egy olyan pecsét alakított, amelynek karaktere az örök ige.¹ Úgyszintén, az emberi lélek egyfajta isteni szubsztancia; oszthatatlan és teljes egészében jelen van a test minden részében. Testetlen teremtője úgy alkotta meg, hogy csak a cselekvő erejétől függjön, az anyag öletől pedig ne.

A lélek szubsztanciális szám, egyöntetű, önmagához visszatérő és racionális; minden testet és anyagi dolgot messze felülmúl.² A benne való részesedés nem anyag szerint való, és nem a földi és sűrű dolgoktól van, hanem a végrehajtó októl ered. Ugyanis nem mennyiségi szám, hanem független minden testi törvénytől; ezért sem nem osztható, sem nem többszörözhető meg. Tehát a lélek egy olyan, az isteni forrásokból kiáradó isteni szubsztancia, amely a számot hozza magával. Nem azt a számot, amely szerint a Teremtő elrendezett minden dolgot, hanem a racionális számot, amely, mivel rendelkezik mindennek az arányával, lehetővé teszi a számára, hogy mindent megértsen.

Ilyen tehát az emberi lélek a platonikusok meglátásai szerint: közvetlenül Istentől tör elő, és megfelelő közvetítők révén kapcsolódik ehhez a sűrűbb testhez.³ Ebből a célból leszállása alkalmával egy légnemű, finom testbe burkolódik be, amelyet a lélek éteri hordozójának hívnak, egyesek pedig a lélek szekerének nevezik. E finom test közvetítésével Isten parancsára, aki a világ középpontja, összeolvad elsőként a szív közepével, amely az emberi test középpontja, és innen szétterjed a test minden részébe és tagjába. Ekkor szekerét természetes hővel köti magához a szívből származó szellem hője révén. E hő révén vegyül a testnedvekkkel, azokon keresztül épül be a testrészekbe, és közben mindezekhez igen közel marad, jóllehet egyikből a másikba árad át, miként a tűz hője a levegőre és a vízre ugyanúgy terjed

¹ Lodovico Lazzarelli: Crater Hermetis. In *Lodovico Lazzarelli (1447–1500): The Hermetic Writings and Related Documents*, ed. Wouter J. Haanegraaf, Tempe (AR), Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2005, 230.

² Az egész bekezdéshez lásd Francesco Zorzi (Franciscus Georgius): *De harmonia mundi totius cantica tria*. Venetiis, 1525, I, 5, 9, f 90r; III, 2, 1, f16r.

³ Az egész bekezdéshez lásd Ficino: *Theologia Platonica*, X, 2; XVIII, 7. Vö. Platón: *Phaidros*, 246–248; *Timaios*, 41e; *Phaidón*, 107d.

át, habár a levegő adja át a víznek. Így már világos, hogy a test miként zárja magába a halhatatlan lelket a halhatatlan finom testen, tudniillik az éteri hordozón keresztül. Amikor pedig egy betegség vagy baleset során ezek a közvetítők eloldódnak vagy elszakadnak, akkor a lélek minden egyes közvetítőn át összeszedi magát, és visszaárad a szívbe, amely a lélek első befogadója volt. Amikor pedig a szív szelleme elillant, és a hő kihunyt, elhagyja a szívet is, és az ember meghal. Akkor a lélek kirepül éteri hordozójával együtt, és miután kilépett, őrző géniuszai és daimónjai követik, és a bíró elé vezetik, ahol miután megszületett a döntés, a jó lelkeket Isten csendesen a megdicsőülésbe vezeti, a gonoszokat pedig egy erőszakos démon a büntetéshez vonsozolja.

*38. Az isteni adományokat az ember felülről,
az egyes egekből és az értelmek rendjéből kapja*

Minden jó forrásából a hét bolygón mint eszközökön keresztül árad minden erény az emberekbe.

A Szaturnuszon át a fennkölt szemlélődés, a mély értelem, a jelentőségteljes megítélés, a szilárd gondolkodás, az állhatatosság és az eltökélt szándék.

A Jupiteren át a rendíthetetlen megfontoltság, a mértékletesség, a jóindulat, a jámborság, a szerénység, az igazságosság, a hűség, a szépség, a vallásosság, az igazságosság, a kegyelmesség, a királyi jelleg.

A Marson át a rettenthetetlen igazságérzet, a kitartó erő és bátorság, a heves lelkesedés, a cselekvés ereje és a letörhetetlen lélek lendületes ereje a gyakorlati dolgokban.

A Napon át a lélek nemessége, a szárnyaló képzelet, a tudás- és tanulási vágy, az érettség, a megfontoltság, a buzgóság, az igazság fénye, a gondolkodás, egyúttal a helyes és helytelen megkülönböztetése, a fénynek a tudatlanság homályától való megtisztítása és a megtalált igazság dicsősége és szeretete, ami minden erény felett uralkodik.

A Vénuszon át a lángoló szeretet, a legédesebb remény, a vágy mozgatóereje, a rend, a bujaság, a szépség, a kellem, a növekedés vágya, a szaporodás vágya.

A Merkúron át az átható hit és a hiszékenység, a világos gondolkodás, az értelmezés és a kifejezés ereje, a szép beszéd súlya, az elme élessége, a gyorsan csapongó gondolkodás és az érzékelés fürgesége.

A Holdon át a békés összhang, a termékenység, a nemzés és a növekedés, valamint a kiteljesedés és az apadás ereje, a szerény mértékletesség, a hit, amely a nyílt és a titkos dolgokban vezérel bennünket, azután a földi dolgokra és az élet ápolására, valamint a magunk és mások gyarapítására való irányultság.

Főként ezeket a befolyásokat kapjuk attól a hét értelemtől, amelyek Isten színe előtt állnak és a lelket azon erények székhelyévé teszik. A bolygók pedig csak a test elrendezését adják, és az emberi szervezetet alkalmassá teszik ezen javak befoga-

dására úgy, hogy azokhoz aránylóvá és azokhoz megfelelővé teszik, és mintegy az értelmek eszközeiként szolgálnak. Azonban Isten mint első ok adja mindennek a befolyást és a gyarapodást is.

Akik a lelkek erényeit és különböző jellemvonásait kutatták, úgy tartják, hogy a lélek természetét és különböző tulajdonságait annak a környezetnek megfelelően veszi fel, amelyet a testbe való leszállásakor átszel, és e tulajdonságokat testükkel éppen a bolygók közvetítésével kötik össze.⁴ Ennek megfelelően úgy hiszik, hogy a jupiteri temperamentummal megáldott testnél a lelket a Jupiter isteni ereje és értelme itatta át, és az alakította; a többi bolygóval pedig hasonlóképpen. Ha a lélek ezen jellemvonásoknak megfelelően jól működött az adott testben, akkor miután megtisztult és kiengesztelődött, visszatér ahhoz az isteni erőhöz, arra a helyre, ahonnan leszállt.

Az embert az angyali rendek is csodálatos erényekkel vértetik fel. Például az angyaloknak köszönhető, hogy az isteni akarat hírnöke és az isteni szándék értelmezője; az arkangyaloknak, hogy uralkodik azokon, akiknek az élére került, „a föld állatain a tenger halain és az ég madarain”;⁵ a Principátusok lehetővé teszik a számára, hogy leigázza a természeti erőket, midőn mindennek az erejét felveszi és mindent magához vonz egy titkos és égfölötti erővel; az Erényektől erőt kap ahhoz, hogy kitartóan küzdjön az igazság és azon jutalom ellenségei ellen, amelyért élethossziglan versenyt futunk; a Hatalmaktól oltalmat ezen emberi hajlék ellenségeivel szemben; az Uralmaktól segítséget, amellyel legyőzhetjük a mindig magunkkal cipelt házi ellenségünket, és elérhetjük a kívánatos célt; a Trónusok tartást adnak nekünk, hatásukra összeszedjük magunkat, és emlékező erőnket amaz örök látványra függesztjük; a Keruboktól az értelmünk fényét, a bölcsesség erejét, a magasrendű ideákat és képeket, amelyek révén az isteni dolgokat szemlélni tudjuk; a Szeráfoktól, hogy a szeretet tökéletesítő tűzében végül hozzájuk kapcsolódjunk.

Ezek a lépések, ezek a lépcsőfokok, amelyeken az emberek könnyedén felfelé haladhatnak az erények bármely nemében, egyfajta természetes összeköttetésnek és pályának köszönhetően, a test és a szellem különféle berendezkedése szerint, azon bolygók és az élükön álló értelmek kedvezése szerint, amelyeknek a test elrendezésében szerepük volt, akiktől a lélek természetét felölti, míg a földre leszáll, ugyanúgy, ahogy a fény felölti annak az üvegnek a színét, amelyen keresztül halad. Segíti még a magasságos teremtő ereje, akitől minden jó származik, és aki nélkül semmi jót és tökéleteset nem lehet elérni.

Ezért hiába fáradoznak mindazok, akik pusztán a természet folyásában, a földi dolgok erejében és kedvezésében bíznak, és úgy vélik, így elérhetik az isteni dolgokat, és azok, akik az egekben vetik meg a lábukat, az égiek támogatásától igyekeznek elnyerni azt, amit egyedül Istentől kaphatnak meg. A földi dolgok ugyanis, mint az állatok, növények, kövek, fémek, erejüket az egetől nyerik, az egek az ér-

⁴ Ettől a bekezdéstől a fejezet végéig vö. Zorzi: i. m. III, 1, 1–2, ff. 2v–3r; I, 6, 32., ff. 123r–v; I, 8, 5, ff. 169r–v; I, 8, 21, f. 183r.

⁵ Teremtés 1:28.

telmektől, ezek pedig a Teremtőtől, akiben minden a legnagyobb erőben létezik megelőzőleg. Miként magában az emberben, a kisebb világban sincsen olyan rész, amely ne felelne meg valamely elemnek, valamely bolygónak, valamely értelemnek és valamely számnak és mértéknek az Első Okban, mint fentebb megmutattuk.

*39. Miként torzulnak a fenti befolyások a földi dolgokban,
még ha jó természetűek is, és miként válnak a rossz dolgok okaivá?*

Mivel minden erő és képesség főntről van, Istentől, az értelmektől és a bolygóktól, akik nem képesek sem tévedni, sem rosszat tenni, szükségszerű, hogy minden rossz és minden, ami csak a földön diszharmonikus és zavaros, nem a befolyás rossz-szaságából, hanem a befogadó rossz állapotából eredjen, ahogyan helyesen zengte Chrysippos:⁶

Mily hamisan vádolja az égi erőt a halandó,
és kesereg, pedig ő maga minden gond okozója
folyvást, hisz mindenkit az önnön tébolya sújt csak.⁷

Ezért mondja a következőket Zeus az istenek gyűlésén Homérosznál, amikor az Orestés megölte Aigisthos esetére emlékezik vissza:⁸

Jaj, csak örökkön az isteneket vádolja az ember:
azt mondják, a csapás mind tőlünk jön, de bizony, hogy
ostoba vétkeikért szenvednek a végzetten is túl;

Amikor tehát az alany romlottsága romlott módon fogadja be a befolyásokat, vagy gyengesége nem képes elviselni az égiek hatékonyságát, akkor az égieknek a zavarral teli anyag által befogadott befolyásából következik az, ami disszonáns, rút és rossz, mindazonáltal azok az égi erők mindig jók maradnak.⁹ Amíg azok önmagukban léteznek, és a fénysugarak adományozójától a szent értelmeken és az egeken keresztül haladnak, és a Holdhoz érkeznek, a befolyásuk jó, és olyan, mint az első lépcsőfokon. Amikor azután egy hitványabb alany befogadja, maga is hitványabbá válik. Akkor ugyanis a befogadó a saját eltérő természete miatt a befolyást különböző módon veszi fel, így a tőle különböző minőségű alanyban a befolyás jellege is megváltozik, és az alannal együtt maga is valamely hatást szenved el. Ezért végül minden az alany által felfogott dolognak valami más lesz az eredménye, mint amit az égiek sugallanak. Tehát a földi dolgokra nézve káros minőség messze távol

⁶ Zorzi: i. m. I, 3, 8–9; ff. 45v–46r.

⁷ Chrysippos: 999. töredék. Frazer-Imregh Monika fordítása.

⁸ Homéros: *Odysseia*, I, 32–34. Devecseri Gábor fordítása.

⁹ Zorzi: i. m. I, 4, 9; ff. 56r–v.

áll az égiek befolyásától. Ezért ahogy a szemgyulladás nem lehet felróni a fénynek, sem a tűzvészt a lángnak, a sebet a fegyvernek, sem a börtönt a bírának, hanem csak azokat lehet hibáztatni, akik ezeket nem jól használják, vagy nem alkalmasak az elviselésükre, úgy az égi befolyások hibáztatását is el kell vetni.

Ennek megfelelően bennünk is, ha a természetünk kellően elrendezett, „minden a javunkra válik”,¹⁰ akiknek a természete azonban rossz elrendezésű, és akikben vétkeik miatt a bennük lévő isteni rész visszaszorult, minden rosszra fordul. Úgyhogy minden bajunk oka a bűn, ami a lelkünk rendezetlenségével és kiegyensúlyozatlanságával egyenlő. Ez ellen pedig – [t. i.] ha rosszul kormányozzuk [életünk], lealázzuk magunkat, és elhajlunk attól, amit az égi befolyások megkövetelnek –, minden fellázad és összezavarodik a mi nagy veszélyünkre. Akkor az emberi testben (amely egyébként a legkiegyensúlyozottabb és a legharmonikusabb összhangban épült fel), zavar támad annak elemei között, rossz testnedvek keletkeznek, és még a jók is rendezetlenné válva és egymástól elkülönülve felváltva gyötrik és kínozzák a testet. Azután egy nagyon heves disszonancia érzékelhető, vagy a testnedvek pangása vagy lecsökkenése miatt (akár egy benső történés akár a túl sok étel miatt, amiből felesleges nedvek keletkeznek), és ugyanezen okból betegségek alakulnak ki, sőt még a lelki szellemek is féktelen viszályba keverednek. Ekkor a máskülönben jó égi befolyások ártalmassá válnak az ilyen emberek számára, mint ahogy a Nap fénye is káros a gyenge szeműeknek.¹¹

Ilyenkor a Szaturnusz szorongást, undort, búskomorságot, eszelősséget, szomorúságot, makacsságot, merevséget, káromlást, reménytelenséget, hazugságot, háborgató szellemeket, kísértetjárást, síri jelenéseket okoz, és a démonok zargatását. A Jupiter pedig ekkor kapzsiságra, a vagyon törvénytelen birtoklására és zsarnokságra bír. A Mars heves erőszakosságra, elvetemült gögre, esztelen vakmerőségre és vad makacsságra indít. A Vénusz a bujaság csalárdságaira, zabolátlan szerelmeskedésre és rút gyönyörökre vesz rá. A Merkúr cselekre, csalásokra, hazugságokra, bajkeverésre és könnyen vétkezésre sarkall. A Hold mindennek bizonytalan kimentelt és az emberi természettel ellenkező dolgokat ad.¹²

Így történhet meg, hogy az ember az égiektől való saját különbözősége miatt fogad be ártalmas dolgokat onnan, ahonnan jótéteményeket kellene kapnia. Ahogy Proklos mondja, az égiekkel való disszonanciájuk miatt kerülnek az emberek a gonosz démonok igája alá is,¹³ akik mintegy Isten szolgálatában gyötrik őket. Akkor zúdul rájuk a „gonosz angyalok csapása”,¹⁴ amíg a kellő megtisztításokkal meg nem békélnek, s az ember vissza nem tér az égi természethez. A tökéletes mágus tehát sok olyan bajt el tud háritani, amelyek a bolygók állásából származnának, mivel

¹⁰ Rómaiaknak 8:28.

¹¹ Zorzi: i. m. I, 3, II; f. 49v.

¹² Zorzi: i. m. III, 1, 3; ff. 3v–4r.

¹³ Proklos: *Commentaria in I Platonis Alcibiadem*, ed. Victor Cousin, Paris, Sautetlet, 1821, 104. Marsilio Ficino: *Opera omnia*, Basileae, Heinrich Peter, 1576, II, 1909.

¹⁴ Zsoltárok 78:49.

megsejti azok természetét, megelőzéssel, óvatossággal és felkészüléssel, hogy azok ne következzenek be, és hogy a nem megfelelő állapotú alany, mint mondtam, ne szenvedjen kárt onnan, ahonnan jótéteményt kellene nyernie.¹⁵

40. *Minden egyes emberbe bele van pecsételve egy isteni jel, amelynek ereje révén képes oda eljutni, hogy csodálatos dolgokat hajtson végre*

Számos tapasztalat bizonyította, hogy az emberben természettől fogva benne rejlik az uralkodás és kényszerítés bizonyos ereje.¹⁶ Hiszen Plinius a tanú rá, hogy az elefánt, amikor egy magányosan sétáló emberrel kerül szembe, állítólag kegyesen és szelíden utat mutat neki. Azt is mondják, hogy szintén az elefánt, amikor az ember lábnyomát észreveszi, még mielőtt az embert meglátta volna, a csapdától való félelmében megijed, megáll, körülnéz és retteg.¹⁷ Ugyanígy a tigris, a legvérszomjasabb vadállat, amikor az embert meglátja, állítólag rögtön elcipeli a kölykeit máshova. Sok ehhez hasonló történetet olvashatunk a különböző szerzőknél, akik vastag köteteket írtak az állatokról. De vajon honnan tudják ezek az állatok, hogy félniük kell az embertől, akit még soha nem láttak? Ha pedig gyakran látták és ismerik, miért félnek tőle, amikor sokkal nagyobbak, erősebbek és gyorsabbak nála? Vajon mi az a természete az embernek, amely oly nagy félelmet kelt az állatokban? Amit egyébként minden természettudós is kutat és kiemel, de annak meghatározását és bizonyítását másokra hagyták.

Ez az tehát, amiről Philostratosnál olvasunk; amikor Tyanai Apollónios látta, hogy egy kisfiú egy hatalmas elefántot vezet, megkérdezte erről Damót, hogy honnan származik az engedelmesség ebben az óriási állatban a gyermek iránt. Ő azt felelte neki, hogy azt a benne működő félelem diktálja, amelyet a Teremtő ültetett belé.¹⁸

Ezt az alacsonyabb rendű teremtmények, vagyis az állatok megérik, és ezért félnek tiszteletteljesen az embertől. Ez mintegy Isten félelmet ébresztő jele, amely bele van az emberbe pecsételve, aminek révén minden alárendelődik, és felette levőnek ismeri el, legyen az egy szolga vagy egy állat. Máskülönbem sem egy gyermek nem terelhetne marhákat vagy elefántokat, sem a király nem töltené el félelemmel a népet, sem a bíró a bűnösöket. Ez a jel abból az isteni ideából került az emberekbe, amelyet a zsidó kabalisták *Pabadnak* hívnak, azaz Isten baljának és kardjának. De nemcsak félelmet keltő jele van az embernek, hanem olyan is, amelynek révén kedvelik. Ennek az ideáját az isteni számokban *Heszednek* hívják. Ez a kegyességet, illetve Isten jobbját és jogaát jelenti. Ezekből az isteni számokból az értelmek és a

¹⁵ Vö. Pseudo-Ptolemaios: *Centiloquium*, ed. Ae Boer, Leipzig, 1961, 5. sententia, 38.

¹⁶ Az egész fejezetre vonatkozóan Zorzi: i. m. III, 4, 7–8.; ff. 45v–46r.

¹⁷ Plinius: *Naturalis historia*, VIII, 4, 9–10.

¹⁸ Philostratos: *Vita Apollonii*, II, 11–16. Philostratus: *Vita Apollonii Thyanaei*, ed. Fred C. Conybeare. London – Cambridge (Mass.), Heinemann, 1960, 140–144.

bolygók révén pecséték és jelek nyomódnak belénk, mindenkibe a saját képessége és tisztasága szerint. Ezek a jelek az első emberben kétségkívül teljes épségükben és teljességükben jelen voltak, amikor is minden élőlény békésen és szelíden odavonzva és a félelemtől leigázva mint urához járult elébe, hogy nekik nevet adjon.¹⁹ Azonban a bűnbeesés után minden utódával együtt elesett ettől a méltóságtól. Mindazonáltal nem szűnt meg teljesen bennünk az a jel. Hanem minél súlyosabban vétkezik valaki, annál távolabb esik ezektől az isteni jelektől, és kevesebbet kap belőlük; így ahonnan jóindulatot és tiszteletet kellene kapnia, ő maga esik mások szolgátságába, és félni fog az állatoktól, az emberektől és a démonoktól. Ezt élte át Káin félelmében, amikor azt mondta az Úrnak: „bárki megölhet, aki rám talál”, tudniillik az állatoktól és a démonoktól rettegett, nem annyira az emberektől, mert azok még nagyon kevesen voltak. Hajdan sokan, akik ártatlanul éltek, és példásan viselték magukat, még élvezhették azt az engedelmisséget és hatalmat, mint például Sámson,²⁰ Dávid²¹ és Dániel²² az oroszlánokon, Elizeus a medvéken,²³ Pál a viperán.²⁴ Sok remete élt a pusztákban, vadállatok üregeiben és barlangjaiban, akik nem féltek, és semmi bajuk nem esett. Ugyanis miként az az isteni jel a bűn révén elhomályosul, úgy a megtisztulás és a bűn kiengesztelése után újra egyre inkább felfénylik.

¹⁹ Teremtés 2:19–20.

²⁰ Bírák 14:5–6.

²¹ Sámuel 17:37.

²² Dániel, 6:1–24.

²³ 2Királyok 2:24.

²⁴ Apostolok cselekedetei 28:3–6.

RECENZIO / BOOK REVIEWS

REVUCZKY KATALIN HELGA

Bangha Imre: *Nap s Hold nélkül ragyog a fény:
A klasszikus hindi irodalom története 1350–1800*
Budapest, Eötvös Kiadó, 2023, 276 p.

Bangha Imre az Oxfordi Egyetem indológia tanszékének oktatója, az ELTE BTK címzetes egyetemi tanára a tavaly magyar nyelven megjelent könyvében egy Európában eddig szinte ismeretlennek számító, sőt Indiában is egyre inkább a feledés homályába vesző hindi irodalmi korszakot mutat be. A szép kiállítású kötet első fejezeteiben a klasszikus óhindi irodalom (1350–1800) eredetéről olvashatunk, és megismerhetjük ezen irodalom történetét és változását az első, még a klasszikus óhindi irodalom előtti szövegektől kezdve.

A kötet kiemelkedően fontos fejezetei a hindi irodalom leggazdagabb életművel rendelkező költőit mutatják be, így különösen Kabírt (Váránaszi, 1440 – Maghar, 1518), az alacsony kasztból származó, benáreszi muszlim takácsot, akinek a legkorábbi kéziratok mintegy 590 költeményét őrizték meg, bár a köztudatban több ezer vers él úgy, mint az ő alkotása. Kabír misztikus verseit a legkülönfélébb vallási közösségek érzik magukénak Indiában. Ízelítőül idézünk kettőt kétsorosaiból:

Hova nem jut se fény, sem hullámozó álom,
Hol nincs füst, és nincsen árny, a helyem én ott találok.

Láttam test nélküli csodát és urat, mint szolgál;
Nap s Hold nélkül ragyog a fény, s a szolgának nincs dolga.

A könyv újabb fejezete Mírá báít (Míránbáj, 1498–1547), India legkedveltebb költőnőjét mutatja be, akinek életét és munkásságát Mahátma Gandhi példaként állította az indiai nők elé. A Mírá neve mögött álló történeti személyt nem ismerjük, nem tudjuk, hol élt, vagy hogy valóban hercegnő volt-e, mint azt a legenda tartja. A dala-it, amelyek száma egyes kutatások szerint a 20. században már 5200 darabra rúgott, a költőnő szóbeli „pecsétje” alapján tulajdonítják neki, amely mindig az utolsó sorban jelenik meg: „Mírá ura a Hegyet tartó Nágara”. Az egyes szövegek Mírának való tulajdonítását a tudósok nem tudják megerősíteni, mivel a dalok szájhagyomány útján terjedtek, így hol elvettek, hol hozzáadtak bizonyos sorokat.

Egyedül Isten neve az enyém, nincs senki másom;
Senki mást, ó igaz szádhuk,¹ nem láttam az egész világon.

A Ráma történetét hindu nyelven papírra vető Tulszídász (1532–1623) *Rámcsarít-mánaszja* ma is az egyik legnépszerűbb mű Indiában. Mahátma Gandhi a *bhakti* irodalom legfontosabb könyveként említi ezt az epikus művet. A költő igyekezett a korában már kiforróban lévő hindu szépirodalom minden fontosabb versformáját alkalmazni Ráma dicsőítésére. Új versformákkal is kísérletezett, és az ekkor már hivatalosan jelenlévő két irodalmi nyelvváltozatot, az archaikus *avadhit* és az akkoriban kiépülő Mogul Birodalom támogatott irodalmi nyelvezetét, a *bradzst* is használta. Előbbi nyelvváltozaton írta meg a *Rámcsarít-mánaszt*, az utóbbin pedig az összes későbbi művét. Az eposzban a Rámát felismerő antihős, Rávana sem negatív figura. Miután Ráma megölte inasait, ő is felismeri Ráma isteni mivoltát:

Démoni, isteni, se mélybe, sem égbe, inasaim erejét nincs ki elérje.
Khara és Dusana karja, mint enyém. Csak az Úr győzi le azt könnyedén.
Égiek-öröme, a Lét-szabadító: ő jött a földre, s lett a kihívó?

Ezután a XVII. században élt és alkotott Bihárit, a Tádzs-Mahalt építtető nagymogul legfőbb hadvezérének udvari költőjét ismerhetjük meg a kötetből. Verseit olvasva közel kerülhetünk a Mogul Birodalom hindu elitjének életéhez, és további ismereteket szerezhethetünk az újkori világ egyik leggazdagabb államáról, amely a muszlim és a hindu kultúra olvasztótégelye volt. Bihári versei tematikailag a kor három nagy hindu irodalmi hagyományára épülnek: a szerelemre (ahol az égi és a földi egymástól elválaszthatatlanul fonódik össze), a vallásra (ezen verseiben a költő Hari pásztoristen, vagyis Krisna iránti személyes odaadását fejezi ki) és a világi erkölcsre (intelmek az embereknek – minden embernek, még a nagymogulnak is –, hogy döntéseikért vállalják a felelősséget).

Ha távol vagy tőle, Hari, mit mondjak állapotára?
Akkor a vágy tűzében ég, s áldás néki halála.

A XVI. században a mithilái Tirthunak és a közép-indiai Gvályjar udvari költőinek köszönhetően Bradzsföldön létrejött egy egészen új Krisna-költészet, amely az itt letelepedett Krisna-imádók körében hatalmas népszerűsége tett szert. A hívők a két nagy Krisna-imádó iskolát alapítottak, a *Gaudjút* (észak-nyugat bengáli vaisnavizmus), amit maga a Mogul Birodalom is támogatott, és a *Pustimárgot* („a gyarapodás útja”), ami a gazdag kereskedők között vált kedvelté. Az ezekben művelt *bhakti* teológia szerint az emberi érzelmek nem hátráltatják az embert a Legfelsőbb Én

¹ A *szádhu* a világi élettől visszavonult aszkéta, szent ember, akinek a legfőbb célja a földi élettől való megszabadulás a hinduizmusban és a dzsainizmusban.

elérésében, hanem nagyban hozzásegítik annak eléréséhez. A legfontosabb műfaj a *pad* (refrénes dal) volt, amelyek ma azért is érdekesek a kutatók számára, mivel a legtöbb vers utolsó sora tartalmazza a vélt vagy valós szerzők nevét.

Bangha Imre ezután a XVIII. századi Ánandghant mutatja be, a Krisna-követő szerzetesként felségsértés vádjával halálra ítélt költőt, aki a kivégzést végül gyönyörű énekhangjának köszönhetően kerülte el. Korábbi szerzőkkel ellentétben ő költői öntudattal bírt. Írásai a szerelemről botrányt keltettek, ugyanakkor egy irodalmi megújítás megindítója lett általuk:

Megrészegedik, mikor ámul a szem, hogy részeg a szép, a gazellaszemű;
Az öröm felhője elázva, ragyogva nevet, beszédül, erőtelenül,
gügyög és fecserész, szétszórt, szeme tág, beszükül, káprázik, el-elnehezül.
A szemérem örül, ha Szudzsán bűbája előtt leveretve maradt egyedül.
(Bangha Imre és Déri Balázs fordítása)

Bangha Imre kötete révén betekintést nyerhetünk a klasszikus hindi esztétika által meghatározott irodalomkutatás jelenkori állásába és tudományos módszertanába, valamint érdekes párhuzamokról olvashatunk a mai közép-európai és a hindi költészet között. Az India sokszínűségében elvesző hindi irodalmat immár nemcsak angolul, hanem végre anyanyelvünkön, magyarul olvashatjuk. Ajánlom a könyvet mindenkinek, aki a Kelet mesés világa iránt érdeklődik, hiszen egy nép életét, mindennapjait, világlátását, gondolkodását az irodalmán keresztül ismerhetjük meg a legkönnyebben és legmélyebben.

KOVÁCS NOÉMI

Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda, Török Lajos (szerk.):
Kötelezők emelt szinten Dantétól Lázár Ervinig
 Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2023, 274 p.

A középiskolások legnagyobb réme az érettségi. Évekig azért tanulnak, hogy a lehető legjobb eredménnyel teljesíthessék, kiváltképpen, ha emelt szintű érettségiről van szó. Ennek érdekében minden fellelhető anyagra nagy szükségük van. Ez a segítségnyújtás a célja a Papp Ágnes Klára, Sebők Melinda és Török Lajos által szerkesztett *Kötelezők emelt szinten Dantétól Lázár Ervinig* című tanulmánykötetnek, amely a Károli Könyvek sorozat részeként jelent meg a L'Harmattan Kiadó gondozásában 2023 őszén. Ez a kötet folytatása a 2019-ben kiadott *Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig* könyvnek, és az előző tanulmánykötet koncepcióját követve szintén a KRE BTK-n korábban megszervezett magyar szakos konferencia-továbbképzések előadásaiból válogat. A *Kötelezők emelt szinten* kötetek elsősorban az emelt szintű magyar irodalom szóbeli témaköreire helyezik a hangsúlyt, azon belül is az Oktatási Hivatal által előírt témaköröket dolgozzák fel.

A *Kötelezők emelt szinten Dantétól Lázár Ervinig* kötet *Előszavában* rövid áttekintést kapunk a kötet célkitűzéseiről, megszületésének körülményeiről és a feldolgozott témákról. A 2024-től bevezetett változások tükrében kiemelt szerep jutott Jókai Mórnak és Herczeg Ferencnek. Sebők Melinda hangsúlyozza, hogy a kötet nemcsak az érettségizőknek, hanem a témák kutatóinak, egyetemi diákoknak is segítséget nyújthat.

A kötet első tanulmánya nem az érettségi témakörök egyikével foglalkozik: Fűzfa Balázs a magyarországi irodalomtanítás történetét helyezi vizsgálatának középpontjába: a 19. századtól egészen napjainkig bemutatja az oktatás folyamatát, a megújításáért való küzdelem főbb eseményeit, kiemelt hangsúlyt helyezve az irodalomtanításra. Az oktatás eszmei, filozófiai háttéréről is szó esik a tanulmányban az évtizedek során változó oktatásmódszertan ismertetésén keresztül.

A könyv ezután négy nagyobb részre oszlik. A *(Legújabb) kötelező szerzők* részben Herczeg Ferenc, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és József Attila művek kerülnek előtérbe, ezáltal folytatva a korábban megjelent *Kötelezők emelt szinten Balassitól Borbély Szilárdig* kötetben elkezdett munkát. A *Választható szerzők* című részben Krúdy Gyula, Kós Károly, Pilinszky János és Lázár Ervin jelenik meg. A *Világirodalom* fejezetben Dante Alighieri *Isteni színjátékáról* és Emily Brontë *Üvöltő szelek* című regényéről olvashatunk. Zárásként pedig *Az irodalom batárterületeiben* Jókai Mór *Az arany ember* című regénye filmfeldolgozásairól, valamint *A Holnap* antológiák által kiobbantott vitákról esik szó.

Horváth Zsuzsa Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című regényéről írt elemzése Herczeg kánonbeli helyének aktuális átalakulásával indul, célja Herczeg oktatáson

belüli szerepének árnyaltabbá tétele. Az író munkásságának és recepciójának összefoglalása után körbejárja a történelmi regény mint műfaj témakörét, majd bemutatja a szerzőről szóló – egyelőre csekély mennyiségű – általános szakirodalmat is, ami a Bölcsészettudományi Kutatóközpont történészei és irodalomtörténészei részvételével Császtvay Tünde és Vörös Boldizsár által 2023 szeptemberében rendezett, *A Herczeg és birodalma: Herczeg Ferencről, születésének 160. évfordulóján* című konferencia nyomán hamarosan bővülni fog.

Babits Mihály pályájának 1920-ig tartó szakaszát ismerteti Sebők Melinda, főként első két verseskötetére fókuszálva. Külön figyelmet szentel a Babitsot ért külföldi eszmei és filozófiai hatásoknak, valamint fordítói munkásságának. Az *Esti kérdés* rövid, lényegre törő elemzése után az első világháború kapcsán kitér a szerző Babits politikával kapcsolatos viszonyára és a lírájában megjelenő változásokra.

Papp Ágnes Klára Kosztolányi Dezső *Pacsirtájáról* szóló írásában elsősorban a regény tér- és időszerkezetét vizsgálja részletesen elemezve miliójét, majd párhuzamot von Csehov és Flaubert műveivel. A tanulmány központi témája az elbeszélés módja és hangneme a narrátor és a kisvárosiak kettősségének tükrében. A vizsgálat a szereplők lélekábrázolásának elemzésével zárul.

A kötelezők között utolsóként József Attila önértelmező lírájáról ír Tverdota György. Az önismeret témáját az ókortól Petőfi Sándoron át József Attiláig vezeti fel. Az allegorizáló önértelmezést veszi alapesetnek, amelyből több irányba lehet tovább lépni József Attila lírájában, s bemutatja az önértelmezés különböző megvalósításainak sokféle lehetőségét például a *Tiszta szívvel*, *A hetedik*, *Számvetés*, *Kész a leltár* című versekben.

A választható szerzők sorában Gintli Tibor Krúdy Gyula *Utolsó szivar az arabs szüirkénél* című novelláját elemzi. Felvázolja a szakirodalomban fellelhető értelmezési lehetőségeket kiemelve a Mérei Ferenc-től származó „szerepcserén” alapuló értelmezés, majd új megközelítést javasol a novellához vizsgálva az anekdotikusság és a lélektaniség szerepét Krúdy művében.

Bertha Zoltán Kós Károly *Varju nemzetség* című regényét a Varjuk mássága, a társadalomban való meg nem értettsége és ennek a tájon keresztüli ábrázolása keretében vizsgálja. Az elemzést a Trianon utáni erdélyi irodalom kialakulásáról és Kós Károlynak ebben játszott szerepéről írott összefoglaló vezeti fel. A terjedelmes tanulmány fejezetekre való tagolása indokolt lehetett volna a jobb áttekinthetőség érdekében.

Pilinszky János *Szálkák* című verseskötetét elemzi Sebők Melinda a nyolcadik tanulmányban. Azért is fontos ezzel a kötettel foglalkozni, mert az alaptantervnek nem képezi részét, így a diákok nem is találkozhatnak vele a tanórán. A mű előzményeinek, a Pilinszkyt ért hatásoknak, és korábbi köteteknek bemutatása után a szerző bemutatja a *Szálkákban* megjelenő főbb motívumokat, a stilisztikai jellemzőket és a kötet jelentőségét a költői pálya tükrében.

Papp Ágnes Klára Lázár Ervin *Csillagmajor* című elbeszélésciklusát elemzi kiemelve a ciklus szerkezetének kettősségét (a novellák és a később *Függelék* címen hozzátoldott kiegészítések), a novellaciklus térélményét, a mű világának kérdéskörét és a narrátori hangot. A vizsgálat központi témája a tételcímben kiemelt tündéri realiz-

mus, emellett részletesen bemutatja a mágikus realizmust, és a *Csillagmajor* helyét az irányzatban. A tanulmány utolsó szakasza a *Függelék* szerepére, annak a kötetben való létjogosultságára kérdez rá.

A *Világirodalom* fejezet első tanulmánya Dante Alighieri *Isteni színjátékának* első énekéről szól – legalábbis a tétel ezt a részt jelöli ki. Mátyus Norbert felvezető kérdése, hogy miként értelmezhető az „ének” valamint a „főrész” megnevezés a mű függvényében. A szerkezet szabályosságának lehetséges magyarázatai után a szerző áttér a bevezető énekek pontosabb meghatározására, amit a mű térszerkezetével magyaráz. Részletes elemzést kapunk az első, majd a második énekről is – az előbbit allegorikus-sága, az utóbbit Dante szerepköre felől vizsgálja.

Kállay G. Katalin Emily Brontë *Üvöltő szelék* című regényét elemzi az elbeszélői hang többszólamúságának, kiváltképp Lockwood és Nelly Dean narratívájának ellentéte szempontjából. Kállay a diákok szemszögéből közelít elemzése elején, amikor arra keresi a választ, mennyire megosztó manapság a mű. A bezártság motívuma, a tér-idő ábrázolásának realitása, a narrációs technika mellett szó esik a szereplők életének sorsszerűségéről és a regényben megjelenített két generáció történetének különböző végkimeneteléről.

Az irodalom határterületei fejezet első tanulmányában Jókai Mór *Az arany ember* című regényének filmadaptációiról olvashatunk részletes elemzést Török Lajostól. Kiindulópontja a szöveghűség kérdése, amit az objektivitás-szubjektivitás felől közelít meg. Az adaptációk közül kiemeli a legrégebbi 1918-as némafilmet, ez kapja a nagyobb szerepet az elemzésben, ezáltal magát a műfajt is bemutatja. Ezután összeveti a különböző adaptációkat a szereplők, a nyitójelenet és Athalie személyének szempontjából, amit az elemzés végén képmellékletek illusztrálnak.

A tanulmánykötet utolsó írása *A Holnap* antológiák történetéről szól Boka László tollából. *A Holnap* nevezetű Az irodalmi csoportosulás térbeli és időbeli elhelyezése (Nagyvárad, 1908–1909) után bemutatja, hogyan került a kor kritikáinak keresztüzébe. Összesen hét irányt jelöl ki, ahonnan támadás érte a résztvevőket, majd részletesen ismerteti ezeket. Az antológiáktól elválaszthatatlan Ady Endre neve, politikai ellentétek, a különböző generációk összeütközése, az Ady leválasztására tett kísérletek, a vidék és a főváros oppozíciója, a *Nyugattal* való rivalizáció. A tanulmány zárásában a szerző összefoglalja *A Holnap* sorsát, céljait és elért hatását.

Az elemzésekre általánosságban jellemző, hogy íróik az olvasóval közösen igyekeznek értelmezni a tétel által kijelölt témakört. A felvezetésekben kontextusba helyezik az adott témát, így könnyebbé válik a megértés: a magyar- és világirodalmi szinten való elhelyezése tágabb térben való gondolkodásra sarkall. Az elemzett szerzők kánonon belüli vagy kívüli pozíciója több tanulmánynak fontos szempontját képezi, változó helyzetük kérdésköre meghatározó a kötet egészét tekintve. Az elemzések megmaradnak a kijelölt érettségi témakörök határain belül, emellett igyekeznek újabb nézőpontokkal szélesíteni a látókört. *A Kötelezők Dantétól Lázár Ervinig* valóban nagy segítséget, ismeretszerzési lehetőséget jelenthet érettségizőknek, magyar szakos hallgatóknak, tanároknak, a nagyközönségnek és a szűkebb szakma számára is.

PALLÓS Áron

A teremtés nagy fény-sötétsége

Marie Luise Kaschnitz: *Emberek és dolgok 1945-ben*. Szerk. Fülöp József.
Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó,
2024, 79 p.

2024 februárjában a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó Károli Könyvek Műfordítás, forrás sorozatában napvilágot láttak az idehaza kevésbé ismert, ám igen figyelemreméltó Marie Luise Kaschnitz (1901–1974) német író és költő „nulladik órában”¹ született esszéi. Ez a vékony, de tartalmas kötet nem válogatás, hiszen ciklusként megjelent 1946-ban a Schneider Verlagnál *Menschen und Dinge 1945* címen. Ez a szerző második magyar kötete az egyetemen működő Hüperiön Fordítói Műhely tizenegy tagjának jóvoltából. A hazai olvasóközönség azonban már az 1960-es évektől olvashatja magyarul a szerző bizonyos írásait a Nagyvilág és a Vigilia folyóirat hasábjain.

A kéttucat elbeszélést tartalmazó, 2020-as *Ádám és Éva*-kötet után négy évvel megjelent kiadvány feleannyi, ám líraiságában és gondolatokban gazdag esszé révén nyújt némi támpontot vagy vigaszt mindazok számára, akik kénytelenek megélni, hogy biztonságuk, illetve múltbeli identitásuk rovására turbulenssé válik körülöttük a történelem, a politikai folyamatok mintegy ellenük szegődnek. Ebben áll a kötet szomorú aktualitása,² amely ma is égetővé teszi a hogyan tovább kérdését.

Számos kortársával ellentétben Kaschnitz tehát nem csak a második világháború utáni számvetés igényével ragadott tollat ezen esszék a megírásakor. Leghangsúlyosabb törekvése – Márai Sándorhoz (lásd pl. *Egy polgár vallomásai*) vagy Stephan Zweighez (lásd pl. *A tegnapi világ*) hasonló módon – egy letűnt világ értékeit védelmezni a *dolgokhoz* való pozitív értelemben vett ragaszkodással,³ de talán meg lehet kockáztatni, hogy még ennél is tágabb és nagyobb szerepkört vállal: ha szabad így fogalmazni, némi sajátos panteizmusával egyenesen Istent vizslatja a romok között.

A könyv szerkesztője, Fülöp József utószavában bemutatja a szerzőt, aki „Fiatalon két regényt és néhány elbeszélést írt, [...]” később viszont „[...]” már nem jelenhetett meg.” (78.) Egyik életrajzírója, Dagmar von Gersdorff szerint a háború után sem igazán találta a helyét, mivel középkorú írónőként az ifjabb generáció által fém-

¹ A jelen összefüggésben bizonytalan eredetű, a kötet fülszövegén is olvasható kifejezés (*Stunde Null*) Németország második világháborúban való kapitulációjára, illetve az újrakezdés azt követő idejére utal.

² Noha az esszék fordítására 2021-ben került sor.

³ „[...] magunkhoz kell hívnunk a múlt minden jó erejének segítségét [...]” (24.)

jelzett *Gruppe 47* nevű, akkoriban meghatározó irodalmi társasághoz éppúgy nem tartozott, mint idősebb pályatársai soraiba. A közties generáció („Zwischengeneration⁴”) tagjaként mégis épp e kritikus *közties idő*ben (77.) támadt szükség a hangjára. Olvasói tapasztalatom alapján kifejtetten jól jött számára a félreérthetetlen megszólalást lehetővé tevő esszé műfaja, amelyet bibliográfiája alapján ugyancsak ekkoriban sajátított el. Bárhogy is, Kaschnitz-ot egyre inkább elismerték a sokkból lassan felelszmélő Nyugat-Németországban.

Ami a kötet esszéit illeti, azon vonásukat tartom leginkább érdemesnek kiemelni, amely túl azon, hogy a ciklus legtöbb darabját többé-kevésbé jellemzi, szokatlannak is hat mind az adott kor – akár egyéni, akár társadalmi – krízisére fókuszáló európai, illetve német irodalmában, mind magánál Kaschnitz-nál. Az emberről, illetve a társadalomról a természet körforgásának mintáját követő, így a nyugatira aligha valló gondolkodást tükröz, méghozzá egyfajta *harmónia* (14.) égisze alatt. Sok esszéjét jellemzi ez, noha Gersdorff a szerző versei nyomán azt állítja, hogy miután Kaschnitz megélte, szétbombázott városnegyedek miként válnak vadonná, meggyűlölte a természeti alapok („Naturelementaren”) embertelen oldalát és az ember természettel alkotott szimbiózisa többé nem volt lehetséges számára.⁵ A saját kultúra értékeinek védelmét hangsúlyozó Kaschnitz már csak e furcsaságok miatt is figyelemreméltó szerzővé válhat olvasói szemében, akik a füzér legalább három esszéjében találkozhatnak az „újjászületés” (9, 44, 71.) gondolatával. Elvégre „[...] van minden sötét fal mögött egy világos kert, minden komor kapu mögött egy ragyogó díszterem. Ezt a hitet pedig szüntelenül táplálja az örökké változó természet látványa.” (72.) Meg kell jegyezni, hogy e jelzők szinte mindegyike olyasvalamire utal, amely a maga ellentétjével való összevetésből sejlik ki, ily módon, „Amikor maga a föld pokollá válik, [...] a nagy kegyelem annál szélesebbre tárja karjait.” (31.) Ennek megfelelően „[...] csak a szenvedésnek való megadás csodálatos megtestesülésében találunk utolsó vigaszt.” (33.), amikor is megadjuk magunkat „[...] a teremtés nagy fény-sötétségének.” (Uo.)

A második világháború utáni Kaschnitz a távolabbi múlt után vágyakozva – ritka optimizmussal – sokkal inkább közéleti szerepet vállal, mintsem, hogy korábbi önmagára jellemző módon továbbra is „[...] természeti motívumokban” bújjon el „az ideológiák elől” (77.). A kötet esszéiben ugyanakkor a legjobb érzékkel használja ezeket a – fordításokban is maradéktalanul visszatükröződő – képeket. Az élet futónövényként utat tör magának a romok között.

⁴ Dagmar von GERSDORFF: *Kaschnitz: Eine Biographie*, Frankfurt am Main, Insel, 1993, 155–156.

⁵ Uo., 160. „Seit sie erlebt hatte, wie sich zerbombte Stadtviertel in Wildnis verwandelten [...], war ihr die unmenschliche Seite des Naturelementaren verhaft. [...] Eine Symbiose zwischen Mensch und Natur war für sie nicht mehr möglich.”

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

SCHILLER VERA

Utazás és spirituális utazás kettőssége a klasszikus kultuskörben

ZSOLDOS ENDRE

Az üstökösökről Magyarországon a nagyszombati csillagda alapításáig

VESZPRÉMY Márton

Az Értelém keresése sorscapások között. Dubravszky László (1905–1999) statisztikus, asztrológus, antropológus, esperantista

MŰHELY

ZEMPLÉN GÁBOR

Bevezetés Kepler optikai munkájához – Kiegészítések Vitellióhoz, melyek a csillagászat optikai részét tartalmazzák (1604)

VASSÁNYI MIKLÓS (ford.) – FRAZER-IMREGH MONIKA (ford.) –

– KUTROVÁ CZ Gábor (jegyz.)

Kepler: Kiegészítések Vitellióhoz, melyek a csillagászat optikai részét tartalmazzák (1604). Szemelvények.

VASSÁNYI MIKLÓS

Kepler állítólagos összefoglalása a copernicusi asztronómiáról

VASSÁNYI MIKLÓS (ford.) – KUTROVÁ CZ Gábor (jegyz.)

Kepler: A copernicusi csillagászat kivonata (1618–1621)